Cicero · Cato Maior de Senectute · 1884

M. TULLII CICERONIS

CATO MAIOR DE SENECTUTE,

AELIUS DE AMICITIA, PARADOXA.

RECOGNOVIT

C. F. W. MÜLLER.

LIPSIAE

IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI.

MDCCCLXXXIV.

LIPSIAE: TYPIS B. G. TEUBNERI.

M. TULLI CICERONIS
CATO MAIOR DE SENECTUTE LIBER
AD T. POMPONIUM ATTICUM.

ARGUMENTUM.

Hic liber, qui a Cicerone scriptus et editus est anno p. u. c. 710 (a. Chr. 44), dialogum continet de senectute habitum a M. Porcio Catone Censorio cum C. Laelio et P. Cornelio Scipione, qui postea Africanus minor appellatus est, anno, ut fingitur, p. u. c. 604, T. Quinctio Flaminino M'. Acilio Balbo coss. Appellato primum Attico et explicata causa, quam ob rem hoc argumentum tractare voluerit, iam sermonem ille olim a M. Catone institutum se relaturum esse promittit et illum ita loquentem de senectute facit, ut quattuor causas, quae adferri soleant, quam ob rem molesta et misera senectus sit, singillatim pertractet, et illa argumenta separatim refellere studeat, primum quod senectus avocet a rebus gerendis (cap. 6—8), deinde quod corpus faciat infirmius (cap. 9—11. § 27—38), tum quod privet omnibus fere voluptatibus (cap. 12—18), denique quod haud procul absit a morte (cap. 19—24).

O Tite, si quid ego adiuero curamve levasso, 1 1
Quae nunc te coquit et versat in pectore fixa,
Ecquid erit praemi?

Licet enim mihi versibus eisdem adfari te, Attice, quibus adfatur Flamininum

Ille vir haud magna cum re, sed plenus fidei;

quamquam certo scio non, ut Flamininum,

Sollicitari te, Tite, sic noctesque diesque;

novi enim moderationem animi tui et aequitatem

teque non cognomen solum Athenis deportasse, sed
humanitatem et prudentiam intellego. Et tamen te
suspicor eisdem rebus quibus me ipsum interdum
gravius commoveri, quarum consolatio et maior est
et in aliud tempus differenda. Nunc autem visum est
2 mihi de senectute aliquid ad te conscribere. Hoc enim
onere, quod mihi commune tecum est, aut iam ur-
gentis aut certe adventantis senectutis et te et me etiam
ipsum levari volo; etsi te quidem id modice ac sa-
pienter sicut omnia et ferre et laturum esse certo scio.
Sed mihi, cum de senectute vellem aliquid scribere,
tu occurrebas dignus eo munere, quo uterque nostrum
communiter uteretur. Mihi quidem ita iucunda huius
libri confectio fuit, ut non modo omnes absterserit
senectutis molestias, sed effecerit mollem etiam et
iucundam senectutem. Numquam igitur digne satis
laudari philosophia poterit, cui qui pareat, omne tem-
3 pus aetatis sine molestia possit degere. Sed de ce-
teris et diximus multa et saepe dicemus; hunc librum
ad te de senectute misimus. Omnem autem sermonem
tribuimus non Tithono, ut Aristo Cius (parum enim
esset auctoritatis in fabula), sed M. Catoni seni, quo
maiorem auctoritatem haberet oratio; apud quem Lae-
lium et Scipionem facimus admirantes, quod is tam
facile senectutem ferat, eisque eum respondentem. Qui
si eruditius videbitur disputare, quam consuevit ipse
in suis libris, attribuito litteris Graecis, quarum con-
stat eum perstudiosum fuisse in senectute. Sed quid
opus est plura? Iam enim ipsius Catonis sermo ex-
plicabit nostram omnem de senectute sententiam.

2 4 *Scipio.* Saepe numero admirari soleo cum hoc C.
Laelio cum ceterarum rerum tuam excellentem, M.
Cato, perfectamque sapientiam, tum vel maxime, quod
numquam tibi senectutem gravem esse senserim, quae
plerisque senibus sic odiosa est, ut onus se Aetna
gravius dicant sustinere.

Cato. Rem haud sane difficilem, Scipio et Laeli,

dmirari videmini. Quibus enim nihil est in ipsis opis
d bene beateque vivendum, eis omnis aetas gravis
st; qui autem omnia bona a se ipsi petunt, iis nihil
ıalum potest videri, quod naturae necessitas adferat.
uo in genere est in primis senectus; quam ut adi-
iscantur omnes optant, eandem accusant adepti;
ınta est stultitiae inconstantia atque perversitas.
brepere aiunt eam citius, quam putassent. Primum
uis coëgit eos falsum putare? qui enim citius adu-
scentiae senectus quam pueritiae adulescentia obrepit?
einde qui minus gravis esset iis senectus, si octin-
entesimum annum agerent quam si octogesimum?
raeterita enim aetas quamvis longa cum effluxisset,
ulla consolatio permulcere posset stultam senectutem.
uocirca si sapientiam meam admirari soletis (quae 5
tinam digna esset opinione vestra nostroque cogno-
ıine!), in hoc sumus sapientes, quod naturam optumam
ucem tamquam deum sequimur eique paremus; a qua
on veri simile est, cum ceterae partes aetatis bene
iscriptae sint, extremum actum tamquam ab inerti
oëta esse neglectum. Sed tamen necesse fuit esse
liquid extremum et tamquam in arborum bacis ter-
aeque fructibus maturitate tempestiva quasi vietum
t caducum, quod ferundum est molliter sapienti. Quid
st enim aliud Gigantum modo bellare cum dis nisi
ıaturae repugnare?

Laelius. Atqui, Cato, gratissimum nobis, ut etiam 6
ro Scipione pollicear, feceris, si, quoniam speramus,
olumus quidem certe senes fieri, multo ante a te
lidicerimus, quibus facillime rationibus ingravescentem
etatem ferre possimus.

Cato. Faciam vero, Laeli, praesertim si utrique
estrum, ut dicis, gratum futurum est.

Laelius. Volumus sane, nisi molestum est, Cato,
amquam longam aliquam viam confeceris, quam nobis
uoque ingrediundum sit, istuc, quo pervenisti, videre
uale sit.

3 *Cato.* Faciam, ut potero, Laeli. Saepe enim inter-
7 fui querelis aequalium meorum (pares autem vetere proverbio cum paribus facillime congregantur), quae C. Salinator, quae Sp. Albinus, homines consulares, nostri fere aequales, deplorare solebant, tum quod voluptatibus carerent, sine quibus vitam nullam putarent, tum quod spernerentur ab iis, a quibus essent coli soliti. Qui mihi non id videbantur accusare, quod esset accusandum. Nam si id culpa senectutis accideret, eadem mihi usu venirent reliquisque omnibus maioribus natu, quorum ego multorum cognovi senectutem sine querela, qui se et libidinum vinculis laxatos esse non moleste ferrent nec a suis despicerentur. Sed omnium istius modi querelarum in moribus est culpa, non in aetate. Moderati enim et nec difficiles nec inhumani senes tolerabilem senectutem agunt, inportunitas autem et inhumanitas omni aetati molesta est.

8 *Laelius.* Est, ut dicis, Cato; sed fortasse dixerit quispiam tibi propter opes et copias et dignitatem tuam tolerabiliorem senectutem videri, id autem non posse multis contingere.

Cato. Est istud quidem, Laeli, aliquid, sed nequaquam in isto sunt omnia. Ut Themistocles fertur Seriphio cuidam in iurgio respondisse, cum ille dixisset non eum sua, sed patriae gloria splendorem adsecutum: 'Nec hercule', inquit, 'si ego Seriphius essem, nec tu si Atheniensis, clarus umquam fuisses.' Quod eodem modo de senectute dici potest. Nec enim in summa inopia levis esse senectus potest ne sapienti quidem nec insipienti etiam in summa
9 copia non gravis. Aptissima omnino sunt, Scipio et Laeli, arma senectutis artes exercitationesque virtutum, quae in omni aetate cultae, cum diu multumque vixeris, mirificos ecferunt fructus, non solum quia numquam deserunt ne extremo quidem tempore aetatis (quamquam id quidem maximum est), verum etiam

quia conscientia bene actae vitae multorumque bene
factorum recordatio iucundissima est. Ego Q. Maxi- 4 10
mum, eum qui Tarentum recepit, senem adulescens ita
dilexi, ut aequalem; erat enim in illo viro comitate
condita gravitas, nec senectus mores mutaverat; quam-
quam eum colere coepi non admodum grandem natu,
sed tamen iam aetate provectum. Anno enim post
consul primum fuerat, quam ego natus sum, cumque
eo quartum consule adulescentulus miles ad Capuam
profectus sum quintoque anno post ad Tarentum.
Quaestor deinde quadriennio post factus sum, quem
magistratum gessi consulibus Tuditano et Cethego,
cum quidem ille admodum senex suasor legis Cinciae
de donis et muneribus fuit. Hic et bella gerebat ut
adulescens, cum plane grandis esset, et Hannibalem
iuveniliter exultantem patientia sua molliebat; de quo
praeclare familiaris noster Ennius:

Unus homo nobis cunctando restituit rem.
Noenum rumores ponebat ante salutem.
Ergo postque magisque viri nunc gloria claret.

Tarentum vero qua vigilantia, quo consilio recepit! 11
cum quidem me audiente Salinatori, qui amisso op-
pido fugerat in arcem, glorianti atque ita dicenti:
'Mea opera, Q. Fabi, Tarentum recepisti': 'Certe',
inquit ridens, 'nam nisi tu amisisses, numquam
recepissem.' Nec vero in armis praestantior quam
in toga; qui consul iterum Sp. Carvilio collega quie-
scente C. Flaminio tribuno plebis, quoad potuit, restitit
agrum Picentem et Gallicum viritim contra senatus
auctoritatem dividenti; augurque cum esset, dicere
ausus est optimis auspiciis ea geri, quae pro
rei publicae salute gererentur; quae contra
rem publicam ferrentur, contra auspicia ferri.
Multa in eo viro praeclara cognovi; sed nihil admi- 12
rabilius, quam quo modo ille mortem filii tulit, clari
viri et consularis. Est in manibus laudatio, quam cum

legimus, quem philosophum non contemnimus? Nec vero ille in luce modo atque in oculis civium magnus, sed intus domique praestantior. Qui sermo, quae praecepta, quanta notitia antiquitatis, scientia iuris augurii! Multae etiam, ut in homine Romano, litterae; omnia memoria tenebat non domestica solum, sed etiam externa bella. Cuius sermone ita tum cupide fruebar, quasi iam divinarem, id quod evenit, illo extincto fore,
5 13 unde discerem, neminem. Quorsum igitur haec tam multa de Maximo? Quia profecto videtis nefas esse dictu miseram fuisse talem senectutem. Nec tamen omnes possunt esse Scipiones aut Maximi, ut urbium expugnationes, ut pedestres navalesve pugnas, ut bella a se gesta, ut triumphos recordentur. Est etiam quiete et pure atque eleganter actae aetatis placida ac lenis senectus, qualem accepimus Platonis, qui uno et octogesimo anno scribens est mortuus, qualem Isocratis, qui eum librum, qui Panathenaicus inscribitur, quarto et nonagesimo anno scripsisse se dicit vixitque quinquennium postea; cuius magister Leontinus Gorgias centum et septem complevit annos neque umquam in suo studio atque opere cessavit. Qui, cum ex eo quaereretur, cur tam diu vellet esse in vita: 'Nihil habeo', inquit, 'quod accusem senectutem.' Praeclarum
14 responsum et docto homine dignum. Sua enim vitia insipientes et suam culpam in senectutem conferunt; quod non faciebat is, cuius modo mentionem feci, Ennius:

Sicut fortis equus, spatio qui saepe supremo
Vicit Olympia, nunc senio confectus quiescit.

Equi fortis et victoris senectuti comparat suam. Quem quidem probe meminisse potestis; anno enim undevicensimo post eius mortem hi consules, T. Flamininus et M'. Acilius, facti sunt; ille autem Caepione et Philippo iterum consulibus mortuus est, cum ego quinque et sexaginta annos natus legem Voconiam magna voce et bonis lateribus suasi. Sed annos septuaginta natus (tot

enim vixit Ennius) ita ferebat duo, quae maxima putantur, onera, paupertatem et senectutem, ut eis paene delectari videretur.

Etenim, cum conplector animo, quattuor reperio 15
causas, cur senectus misera videatur, unam, quod avocet a rebus gerendis, alteram, quod corpus faciat infirmius, tertiam, quod privet fere omnibus voluptatibus, quartam, quod haud procul absit a morte. Earum, si placet, causarum quanta quamque sit iusta una quaeque, videamus.

A rebus gerendis senectus abstrahit. Quibus? an 6
iis, quae iuventute geruntur et viribus? nullaene igitur res sunt seniles, quae vel infirmis corporibus animo tamen administrentur? nihil ergo agebat Q. Maximus, nihil L. Paulus, pater tuus, socer optimi viri, filii mei? ceteri senes, Fabricii, Curii, Coruncanii, cum rem publicam consilio et auctoritate defendebant, nihil agebant? Ad Appi Claudi senectutem accedebat etiam, 16
ut caecus esset; tamen is, cum sententia senatus inclinaret ad pacem cum Pyrrho foedusque faciendum, non dubitavit dicere illa, quae versibus persecutus est Ennius:

Quo vobis mentes, rectae quae stare solebant
Antehac, dementes sese flexere viai?

ceteraque gravissime; notum enim vobis carmen est; et tamen ipsius Appi extat oratio. Atque haec ille egit septimo decimo anno post alterum consulatum, cum inter duos consulatus anni decem interfuissent censorque ante superiorem consulatum fuisset; ex quo intellegitur Pyrrhi bello grandem sane fuisse; et tamen sic a patribus accepimus. Nihil igitur adferunt, qui 17
in re gerunda versari senectutem negant, similesque sunt, ut si qui gubernatorem in navigando nihil agere dicant, cum alii malos scandant, alii per foros cursent, alii sentinam exhauriant, ille autem clavum tenens quietus sedeat in puppi; non faciat ea, quae iuvenes, at vero multo maiora et meliora faciat. Non viribus aut ve-

locitate aut celeritate corporum res magnae geruntur, sed consilio, auctoritate, sententia; quibus non modo
18 non orbari, sed etiam augeri senectus solet. Nisi forte ego vobis, qui et miles et tribunus et legatus et consul versatus sum in vario genere bellorum, cessare nunc videor, cum bella non gero; at senatui, quae sint gerenda, praescribo, et quo modo Karthagini...., cui male iam diu cogitanti bellum multo ante denuntio; de qua vereri non ante desinam, quam illam excisam
19 esse cognovero. Quam palmam utinam di inmortales, Scipio, tibi reservent, ut avi reliquias persequare! cuius a morte tertius hic et tricesimus annus est, sed memoriam illius viri omnes excipient anni consequentes. Anno ante me censorem mortuus est, novem annis post meum consulatum, cum consul iterum me consule creatus esset. Num igitur, si ad centesimum annum vixisset, senectutis eum suae paeniteret? nec enim excursione nec saltu nec eminus hastis aut comminus gladiis uteretur, sed consilio, ratione, sententia. Quae nisi essent in senibus, non summum consilium
20 maiores nostri appellassent senatum. Apud Lacedaemonios quidem ii, qui amplissimum magistratum gerunt, ut sunt, sic etiam nominantur senes. Quodsi legere aut audire voletis externa, maximas res publicas ab adulescentibus labefactatas, a senibus sustentatas et restitutas reperietis.

Cedo, quí vestram rem públicam tantam ámisistis tám cito?

Sic enim percontantur † ut est in Naevi poëtae Ludo; respondentur et alia et hoc in primis:

Provéniebant orátores noví, stulti adulescéntuli.

Temeritas est videlicet florentis aetatis, prudentia senescentis.

7 21 At memoria minuitur. Credo, nisi eam exerceas, aut etiam si sis natura tardior. Themistocles omnium civium perceperat nomina; num igitur censetis eum,

cum aetate processisset, qui Aristides esset, Lysimachum salutare solitum? Equidem non modo eos novi, qui sunt, sed eorum patres etiam et avos, nec sepulcra legens vereor, quod aiunt, ne memoriam perdam; his enim ipsis legendis in memoriam redeo mortuorum. Nec vero quemquam senem audivi oblitum, quo loco thesaurum obruisset; omnia, quae curant, meminerunt, vadimonia constituta, quis sibi, cui ipsi debeant. Quid? iuris consulti, quid? pontifices, quid? augures, 22 quid? philosophi senes quam multa meminerunt! Manent ingenia senibus, modo permaneat studium et industria, neque ea solum in claris et honoratis viris, sed in vita etiam privata et quieta. Sophocles ad summam senectutem tragoedias fecit; quod propter studium cum rem neglegere familiarem videretur, a filiis in iudicium vocatus est, ut, quem ad modum nostro more male rem gerentibus patribus bonis interdici solet, sic illum quasi desipientem a re familiari removerent iudices. Tum senex dicitur eam fabulam, quam in manibus habebat et proxime scripserat, Oedipum Coloneum, recitasse iudicibus quaesisseque, num illud carmen desipientis videretur. Quo recitato sententiis iudicum est liberatus. Num igitur hunc, num Home- 23 rum, Hesiodum, Simonidem, Stesichorum, num, quos ante dixi, Isocraten, Gorgian, num philosophorum principes, Pythagoram, Democritum, num Platonem, num Xenocraten, num postea Zenonem, Cleanthem aut eum, quem vos etiam vidistis Romae, Diogenem Stoicum, coëgit in suis studiis obmutescere senectus? an in omnibus his studiorum agitatio vitae aequalis fuit? Age, ut ista divina studia omittamus, possum 24 nominare ex agro Sabino rusticos Romanos, vicinos et familiares meos, quibus absentibus numquam fere ulla in agro maiora opera fiunt, non serendis, non percipiendis, non condendis fructibus. Quamquam in aliis minus hoc mirum est; nemo enim est tam senex, qui se annum non putet posse vivere; sed idem in

eis elaborant, quae sciunt nihil ad se omnino pertinere: 'Serit arbores, quae alteri saeculo pro-
25 sint', ut ait Statius noster in Synephebis. Nec vero dubitat agricola, quamvis sit senex, quaerenti, cui serat, respondere: 'Dis inmortalibus, qui me non accipere modo haec a maioribus voluerunt, sed
8 etiam posteris prodere.' Et melius Caecilius de sene alteri saeculo prospiciente quam illud idem:

Edepól, senectus, sí nil quicquam aliúd viti
Adpórtes tecum, cum ádvenis, unum íd sat est,
Quod díu vivendo múlta, quae non vólt, videt.

Et multa fortasse, quae volt! atque in ea, quae non volt, saepe etiam adulescentia incurrit. Illud vero idem Caecilius vitiosius:

Tum equidem ín senecta hoc députo misérrimum,
Sentíre ea aetate éumpse esse odiosum álteri.

26 Iucundum potius quam odiosum. Ut enim adulescentibus bona indole praeditis sapientes senes delectantur leviorque fit senectus eorum, qui a iuventute coluntur et diliguntur, sic adulescentes senum praeceptis gaudent, quibus ad virtutum studia ducuntur; nec minus intellego me vobis quam mihi vos esse iucundos. Sed videtis, ut senectus non modo languida atque iners non sit, verum etiam sit operosa et semper agens aliquid et moliens, tale scilicet, quale cuiusque studium in superiore vita fuit. Quid? qui etiam addiscunt aliquid? ut et Solonem versibus gloriantem videmus, qui se cotidie aliquid addiscentem dicit senem fieri, et ego feci, qui litteras Graecas senex didici; quas quidem sic avide arripui quasi diuturnam sitim explere cupiens, ut ea ipsa mihi nota essent, quibus me nunc exemplis uti videtis. Quod cum fecisse Socratem in fidibus audirem, vellem equidem etiam illud (discebant enim fidibus antiqui), sed in litteris certe elaboravi.

9
27 Nec nunc quidem vires desidero adulescentis (is

enim erat locus alter de vitiis senectutis), non plus, quam adulescens tauri aut elephanti desiderabam. Quod est, eo decet uti et, quicquid agas, agere pro viribus. Quae enim vox potest esse contemptior quam Milonis Crotoniatae? qui cum iam senex esset athletasque se exercentes in curriculo videret, aspexisse lacertos suos dicitur inlacrimansque dixisse: 'At hi quidem mortui iam sunt.' Non vero tam isti quam tu ipse, nugator! neque enim ex te umquam es nobilitatus, sed ex lateribus et lacertis tuis. Nihil Sex. Aelius tale, nihil multis annis ante Ti. Coruncanius, nihil modo P. Crassus, a quibus iura civibus praescribebantur; quorum usque ad extremum spiritum est provecta prudentia. Orator metuo ne languescat senectute; est enim munus 28 eius non ingenii solum, sed laterum etiam et virium. Omnino canorum illud in voce splendescit etiam nescio quo pacto in senectute, quod equidem adhuc non amisi, et videtis annos; sed tamen est decorus senis sermo quietus et remissus, facitque per se ipsa sibi audientiam diserti senis compta et mitis oratio. Quam si ipse exequi nequeas, possis tamen Scipioni praecipere et Laelio. Quid enim est iucundius senectute stipata studiis iuventutis? An ne illas quidem 29 vires senectuti relinquemus, ut adulescentes doceat, instituat, ad omne officii munus instruat? quo quidem opere quid potest esse praeclarius? Mihi vero et Cn. et P. Scipiones et avi tui duo, L. Aemilius et. P. Africanus, comitatu nobilium iuvenum fortunati videbantur, nec ulli bonarum artium magistri non beati putandi, quamvis consenuerint vires atque defecerint. Etsi ipsa ista defectio virium adulescentiae vitiis efficitur saepius quam senectutis; libidinosa enim et intemperans adulescentia effetum corpus tradit senectuti. Cyrus quidem apud Xenophontem eo sermone, quem 30 moriens habuit, cum admodum senex esset, negat se umquam sensisse senectutem suam imbecilliorem factam, quam adulescentia fuisset. Ego L. Metellum

memini puer, qui cum quadriennio post alterum con-
sulatum pontifex maximus factus esset, viginti et duos
annos ei sacerdotio praefuit, ita bonis esse viribus
extremo tempore aetatis, ut adulescentiam non requi-
reret. Nihil necesse est mihi de me ipso dicere,
quamquam est id quidem senile aetatique nostrae
10 31 conceditur. Videtisne, ut apud Homerum saepissime
Nestor de virtutibus suis praedicet? Tertiam iam
enim aetatem hominum videbat, nec erat ei veren-
dum, ne vera praedicans de se nimis videretur aut
insolens aut loquax. Etenim, ut ait Homerus, 'ex eius
lingua melle dulcior fluebat oratio', quam ad
suavitatem nullis egebat corporis viribus. Et tamen
dux ille Graeciae nusquam optat, ut Aiacis similes
habeat decem, sed ut Nestoris; quod si sibi acciderit,
32 non dubitat, quin brevi sit Troia peritura. Sed redeo
ad me. Quartum ago annum et octogesimum; vellem
equidem idem possem gloriari, quod Cyrus, sed tamen
hoc queo dicere, non me quidem iis esse viribus, qui-
bus aut miles bello Punico aut quaestor eodem bello
aut consul in Hispania fuerim aut quadriennio post,
cum tribunus militaris depugnavi apud Thermopylas
M'. Glabrione consule, sed tamen, ut vos videtis, non
plane me enervavit, non adflixit senectus, non curia
vires meas desiderat, non rostra, non amici, non clien-
tes, non hospites. Nec enim umquam sum adsensus
veteri illi laudatoque proverbio, quod monet 'mature
fieri senem, si diu velis senex esse.' Ego vero
me minus diu senem esse mallem quam esse senem,
ante quam essem. Itaque nemo adhuc convenire me
33 voluit, cui fuerim occupatus. At minus habeo virium
quam vestrum utervis. Ne vos quidem T. Ponti cen-
turionis vires habetis; num idcirco est ille praestan-
tior? Moderatio modo virium adsit, et tantum, quan-
tum potest quisque, nitatur; ne ille non magno desiderio
tenebitur virium. Olympiae per stadium ingressus esse
Milo dicitur, cum humeris sustineret bovem. Utrum

igitur has corporis an Pythagorae tibi malis vires in-
genii dari? Denique isto bono utare, dum absit, cum
absit, ne requiras, nisi forte adulescentes pueritiam,
paululum aetate progressi adulescentiam debent requi-
rere. Cursus est certus aetatis et una via naturae,
eaque simplex, suaque cuique parti aetatis tempestivi-
tas est data, ut et infirmitas puerorum et ferocitas
iuvenum et gravitas iam constantis aetatis et senec-
tutis maturitas naturale quiddam habeat, quod suo
tempore percipi debeat. Audire te arbitror, Scipio, 34
hospes tuus avitus Masinissa quae faciat hodie nona-
ginta natus annos; cum ingressus iter pedibus sit,
in equum omnino non ascendere, cum autem equo, ex
equo non descendere, nullo imbri, nullo frigore ad-
duci, ut capite operto sit, summam esse in eo sicci-
tatem corporis, itaque omnia exequi regis officia et
munera. Potest igitur exercitatio et temperantia etiam
in senectute conservare aliquid pristini roboris.

Non sunt in senectute vires. Ne postulantur quidem 11
vires a senectute. Ergo et legibus et institutis vacat
aetas nostra muneribus iis, quae non possunt sine viri-
bus sustineri. Itaque non modo, quod non possumus,
sed ne quantum possumus quidem cogimur. At multi 35
ita sunt inbecilli senes, ut nullum officii aut omnino
vitae munus exsequi possint. At id quidem non pro-
prium senectutis vitium est, sed commune valetudinis.
Quam fuit inbecillus P. Africani filius, is qui te adop-
tavit, quam tenui aut nulla potius valetudine! Quod
ni ita fuisset, alterum illud extitisset lumen civitatis;
ad paternam enim magnitudinem animi doctrina ube-
rior accesserat. Quid mirum igitur in senibus, si in-
firmi sint aliquando, cum id ne adulescentes quidem
effugere possint? Resistendum, Laeli et Scipio, se-
nectuti est, eiusque vitia diligentia compensanda sunt;
pugnandum tamquam contra morborum vim sic contra
senectutem, habenda ratio valetudinis, utendum exerci- 36
tationibus modicis, tantum cibi et potionis adhibendum,

ut reficiantur vires, non opprimantur. Nec vero cor-
pori solum subveniendum est, sed menti atque animo
multo magis; nam haec quoque, nisi tamquam lumini
oleum instilles, extinguuntur senectute. Et corpora
quidem exercitationum defatigatione ingravescunt, animi
autem exercendo levantur. Nam quos ait Caecilius
'comicos stultos senes', hos significat credulos,
obliviosos, dissolutos, quae vitia sunt non senectutis,
sed inertis, ignavae, somniculosae senectutis. Ut petu-
lantia, ut libido magis est adulescentium quam senum,
nec tamen omnium adulescentium, sed non proborum,
sic ista senilis stultitia, quae deliratio appellari solet,
37 senum levium est, non omnium. Quattuor robustos
filios, quinque filias, tantam domum, tantas clientelas
Appius regebat et caecus et senex; intentum enim ani-
mum tamquam arcum habebat nec languescens suc-
cumbebat senectuti; tenebat non modo auctoritatem,
sed etiam imperium in suos, metuebant servi, vere-
bantur liberi, carum omnes habebant; vigebat in illa
38 domo patrius mos et disciplina. Ita enim senectus
honesta est, si se ipsa defendit, si ius suum retinet,
si nemini emancipata est, si usque ad ultimum spiri-
tum dominatur in suos. Ut enim adulescentem, in
quo est senile aliquid, sic senem, in quo est aliquid
adulescentis, probo; quod qui sequitur, corpore senex
esse poterit, animo numquam erit. Septimus mihi
liber Originum est in manibus, omnia antiquitatis
monumenta colligo, causarum inlustrium, quascumque
defendi, nunc cum maxime conficio orationes, ius augu-
rium, pontificium, civile tracto, multum etiam Graecis
litteris utor Pythagoreorumque more exercendae memo-
riae gratia, quid quoque die dixerim, audierim, egerim,
commemoro vesperi. Haec sunt exercitationes ingenii,
haec curricula mentis, in his desudans atque elaborans
corporis vires non magno opere desidero. Adsum amicis,
venio in senatum frequens ultroque adfero res multum
et diu cogitatas easque tueor animi, non corporis viri-

ous. Quas si exequi nequirem, tamen me lectulus meus
blectaret ea ipsa cogitantem, quae iam agere non
ossem; sed ut possim, facit acta vita. Semper enim
n his studiis laboribusque viventi non intellegitur
uando obrepat senectus. Ita sensim sine sensu aetas
enescit nec subito frangitur, sed diuturnitate extin-
uitur.

Sequitur tertia vituperatio senectutis, quod eam 12 39
arere dicunt voluptatibus. O praeclarum munus aeta-
is, siquidem id aufert a nobis, quod est in adule-
centia vitiosissimum! Accipite enim, optimi adule-
centes, veterem orationem Archytae Tarentini, magni
n primis et praeclari viri, quae mihi tradita est, cum
ssem adulescens Tarenti cum Q. Maximo. Nullam
apitaliorem pestem quam voluptatem corporis homi-
ibus dicebat a natura datam, cuius voluptatis avidae
ibidines temere et ecfrenate ad potiendum incitaren-
ur. Hinc patriae proditiones, hinc rerum publicarum 40
versiones, hinc cum hostibus clandestina colloquia
asci, nullum denique scelus, nullum malum facinus
sse, ad quod suscipiendum non libido voluptatis in-
elleret, stupra vero et adulteria et omne tale flagi-
ium nullis excitari aliis inlecebris nisi voluptatis;
umque homini sive natura sive quis deus nihil mente
raestabilius dedisset, huic divino muneri ac dono nihil
am esse inimicum quam voluptatem; nec enim libi- 41
line dominante temperantiae locum esse, neque om-
iino in voluptatis regno virtutem posse consistere.
Quod quo magis intellegi posset, fingere animo iube-
bat tanta incitatum aliquem voluptate corporis, quanta
ercipi posset maxima; nemini censebat fore dubium,
uin tam diu, dum ita gauderet, nihil agitare mente,
ihil ratione, nihil cogitatione consequi posset. Quo-
irca nihil esse tam detestabile tamque pestiferum
uam voluptatem, siquidem ea, cum maior esset atque
onginquior, omne animi lumen extingueret. Haec cum
C. Pontio Samnite, patre eius, a quo Caudino proelio

Sp. Postumius, T. Veturius consules superati sunt,
locutum Archytam Nearchus Tarentinus, hospes noster,
qui in amicitia populi Romani permanserat, se a maio-
ribus natu accepisse dicebat, cum quidem ei sermoni
interfuisset Plato Atheniensis, quem Tarentum venisse
42 L. Camillo, Ap. Claudio consulibus reperio. Quorsus
hoc? Ut intellegeretis, si voluptatem aspernari ratione
et sapientia non possemus, magnam habendam esse
senectuti gratiam, quae efficeret, ut id non liberet,
quod non oporteret. Impedit enim consilium voluptas,
rationi inimica est, mentis, ut ita dicam, praestringit
oculos nec habet ullum cum virtute commercium. In-
vitus feci, ut fortissimi viri T. Flaminini fratrem,
L. Flamininum, e senatu eicerem septem annis post,
quam consul fuisset, sed notandam putavi libidinem.
Ille enim, cum esset consul in Gallia, exoratus in con-
vivio a scorto est, ut securi feriret aliquem eorum,
qui in vinculis essent damnati rei capitalis. Hic Tito
fratre suo censore, qui proximus ante me fuerat,
elapsus est; mihi vero et Flacco neutiquam probari
potuit tam flagitiosa et tam perdita libido, quae cum
13 43 probro privato coniungeret imperii dedecus. Saepe
audivi ex maioribus natu, qui se porro pueros a seni-
bus audisse dicebant, mirari solitum C. Fabricium,
quod, cum apud regem Pyrrhum legatus esset, audisset
a Thessalo Cinea esse quendam Athenis, qui se sa-
pientem profiteretur, eumque dicere omnia, quae face-
remus, ad voluptatem esse referenda. Quod ex eo
audientes M'. Curium et Ti. Coruncanium optare soli-
tos, ut id Samnitibus ipsique Pyrrho persuaderetur,
quo facilius vinci possent, cum se voluptatibus dedis-
sent. Vixerat M'. Curius cum P. Decio, qui quin-
quennio ante eum consulem se pro re publica quarto
consulatu devoverat; norat eundem Fabricius, norat
Coruncanius; qui cum ex sua vita, tum ex eius, quem
dico, Deci, facto iudicabant esse profecto aliquid na-
tura pulchrum atque praeclarum, quod sua sponte

retur, quodque spreta et contempta voluptate optu-
quisque sequeretur. Quorsus igitur tam multa 44
voluptate? Quia non modo vituperatio nulla, sed
m summa laus senectutis est, quod ea voluptates
as magnopere desiderat. Caret epulis extructisque
isis et frequentibus poculis, caret ergo etiam vinu-
ia et cruditate et insomniis. Sed si aliquid dan-
i est voluptati, quoniam eius blanditiis non facile
stimus (divine enim Plato 'escam malorum'
ellat voluptatem, quod ea videlicet homines capi-
ır ut pisces), quamquam inmoderatis epulis caret
ctus, modicis tamen conviviis delectari potest.
uellium M. f., qui Poenos classe primus devicerat,
untem a cena senem saepe videbam puer; delecta-
ır cereo funali et tibicine, quae sibi nullo exemplo
atus sumpserat; tantum licentiae dabat gloria.
quid ego alios? ad me ipsum iam revertar. Pri- 45
n habui semper sodales. Sodalitates autem me
estore constitutae sunt sacris Idaeis Magnae Matris
ptis. Epulabar igitur cum sodalibus omnino mo-
, sed erat quidam fervor aetatis; qua progrediente
ia fiunt in dies mitiora. Neque enim ipsorum
viviorum delectationem voluptatibus corporis magis
m coetu amicorum et sermonibus metiebar. Bene
n maiores accubitionem epularem amicorum, quia
e coniunctionem haberet, convivium nominaverunt,
ius quam Graeci, qui hoc idem tum compota-
nem, tum concenationem vocant, ut, quod in
genere minimum est, id maxime probare videantur.
vero propter sermonis delectationem tempestivis 14 46
que conviviis delector, nec cum aequalibus solum,
pauci admodum restant, sed cum vestra etiam
te atque vobiscum, habeoque senectuti magnam
tiam, quae mihi sermonis aviditatem auxit, potio-
et cibi sustulit. Quodsi quem etiam ista delectant
omnino bellum indixisse videar voluptati, cuius est
asse quidam naturalis modus), non intellego ne in

istis quidem ipsis voluptatibus carere sensu senectu-
tem. Me vero et magisteria delectant a maioribus
instituta et is sermo, qui more maiorum a summo
adhibetur in poculo, et pocula, sicut in Symposio
Xenophontis est, minuta atque rorantia et refrigeratio
aestate et vicissim aut sol aut ignis hibernus; quae
quidem etiam in Sabinis persequi soleo conviviumque
vicinorum cotidie compleo, quod ad multam noctem,
quam maxime possumus, vario sermone producimus.
47 At non est voluptatum tanta quasi titillatio in seni-
bus. Credo, sed ne desideratio quidem; nihil autem
est molestum, quod non desideres. Bene Sophocles,
cum ex eo quidam iam adfecto aetate quaereret, utere-
turne rebus veneriis: 'Di meliora!' inquit; 'libenter
vero istinc sicut ab domino agresti ac furioso
profugi.' Cupidis enim rerum talium odiosum fortasse
et molestum est carere, satiatis vero et expletis iucun-
dius est carere quam frui. Quamquam non caret is, qui
non desiderat; ergo hoc non desiderare dico esse iucun-
48 dius. Quodsi istis ipsis voluptatibus bona aetas fruitur
libentius, primum parvulis fruitur rebus, ut diximus,
deinde iis, quibus senectus etiamsi non abunde poti-
tur, non omnino caret. Ut Turpione Ambivio magis
delectatur, qui in prima cavea spectat, delectatur
tamen etiam, qui in ultima, sic adulescentia volupta-
tes propter intuens magis fortasse laetatur, sed de-
lectatur etiam senectus procul eas spectans tantum,
49 quantum sat est. At illa quanti sunt, animum tam-
quam emeritis stipendiis libidinis, ambitionis, conten-
tionis, inimicitiarum, cupiditatum omnium secum esse
secumque, ut dicitur, vivere! Si vero habet aliquod tam-
quam pabulum studii atque doctrinae, nihil est otiosa
senectute iucundius. † Mori videbamus in studio dime-
tiendi paene caeli atque terrae C. Galum, familiarem
patris tui, Scipio; quotiens illum lux noctu aliquid
describere ingressum, quotiens nox oppressit, cum mane
coepisset! quam delectabat eum defectiones solis et

lunae multo ante nobis praedicere! Quid in leviori- 50
bus studiis, sed tamen acutis? quam gaudebat bello suo Punico Naevius! quam Truculento Plautus, quam Pseudolo! Vidi etiam senem Livium; qui cum sex annis ante, quam ego natus sum, fabulam docuisset Centone Tuditanoque consulibus, usque ad adulescentiam meam processit aetate. Quid de P. Licini Crassi et pontificii et civilis iuris studio loquar aut de huius P. Scipionis, qui his paucis diebus pontifex maximus factus est? Atque eos omnes, quos commemoravi, his studiis flagrantes senes vidimus; M. vero Cethegum, quem recte 'Suadae medullam' dixit Ennius, quanto studio exerceri in dicendo videbamus etiam senem! Quae sunt igitur epularum aut ludorum aut scortorum voluptates cum his voluptatibus comparandae? Atque haec quidem studia doctrinae; quae quidem prudentibus et bene institutis pariter cum aetate crescunt, ut honestum illud Solonis sit, quod ait versiculo quodam, ut ante dixi, senescere se multa in dies addiscentem, qua voluptate animi nulla certe potest esse maior.

Venio nunc ad voluptates agricolarum, quibus ego 15 51
incredibiliter delector; quae nec ulla impediuntur senectute et mihi ad sapientis vitam proxime videntur accedere. Habent enim rationem cum terra, quae numquam recusat imperium nec umquam sine usura reddit, quod accepit, sed alias minore, plerumque maiore cum faenore. Quamquam me quidem non fructus modo, sed etiam ipsius terrae vis ac natura delectat. Quae cum gremio mollito ac subacto sparsum semen excepit, primum id occaecatum cohibet, ex quo occatio, quae hoc efficit, nominata est, deinde tepefactum vapore et compressu suo diffundit et elicit herbescentem ex eo viriditatem, quae nixa fibris stirpium sensim adulescit culmoque erecta geniculato vaginis iam quasi pubescens includitur; ex quibus cum emersit, fundit frugem spici ordine structam et contra avium mino-

52 rum morsus munitur vallo aristarum. Quid ego vitium
ortus, satus, incrementa commemorem? Satiari delec-
tatione non possum, ut meae senectutis requiem ob-
lectamentumque noscatis. Omitto enim vim ipsam
omnium, quae generantur e terra; quae ex fici tan-
tulo grano aut ex acini vinaceo aut ex ceterarum
frugum aut stirpium minutissimis seminibus tantos
truncos ramosque procreet. Malleoli, plantae, sar-
menta, viviradices, propagines nonne efficiunt, ut quem-
vis cum admiratione delectent? Vitis quidem, quae
natura caduca est et, nisi fulta est, fertur ad terram,
eadem, ut se erigat, claviculis suis quasi manibus,
quicquid est nacta, complectitur; quam serpentem mul-
tiplici lapsu et erratico ferro amputans coërcet ars
agricolarum, ne silvescat sarmentis et in omnes partes
53 nimia fundatur. Itaque ineunte vere in iis, quae re-
licta sunt, existit tamquam ad articulos sarmentorum
ea, quae gemma dicitur, a qua oriens uva se ostendit,
quae et suco terrae et calore solis augescens primo
est peracerba gustatu, deinde maturata dulcescit vesti-
taque pampinis nec modico tepore caret et nimios
solis defendit ardores. Qua quid potest esse cum
fructu laetius, tum aspectu pulchrius? Cuius quidem
non utilitas me solum, ut ante dixi, sed etiam cul-
tura et natura ipsa delectat, adminiculorum ordines,
capitum iugatio, religatio et propagatio vitium, sar-
mentorum ea, quam dixi, aliorum amputatio, aliorum
inmissio. Quid ego irrigationes, quid fossiones agri
repastinationesque proferam, quibus fit multo terra
54 fecundior? quid de utilitate loquar stercorandi? dixi
in eo libro, quem de rebus rusticis scripsi; de qua
doctus Hesiodus ne verbum quidem fecit, cum de cul-
tura agri scriberet. At Homerus, qui multis, ut mihi
videtur, ante saeculis fuit, Laërtam lenientem deside-
rium, quod capiebat e filio, colentem agrum et eum
stercorantem facit. Nec vero segetibus solum et pratis
et vineis et arbustis res rusticae laetae sunt, sed hortis

etiam et pomariis, tum pecudum pastu, apium exa-
minibus, florum omnium varietate. Nec consitiones
modo delectant, sed etiam insitiones, quibus nihil in-
venit agri cultura sollertius. Possum persequi per- 16 55
multa oblectamenta rerum rusticarum, sed haec ipsa,
quae dixi, sentio fuisse longiora. Ignoscetis autem;
nam et studio rusticarum rerum provectus sum, et
senectus est natura loquacior, ne ab omnibus eam
vitiis videar vindicare. Ergo in hac vita M'. Curius,
cum de Samnitibus, de Sabinis, de Pyrrho triumphas-
set, consumpsit extremum tempus aetatis. Cuius qui-
dem ego villam contemplans (abest enim non longe
a me) admirari satis non possum vel hominis ipsius
continentiam vel temporum disciplinam. Curio ad (56)
focum sedenti magnum auri pondus Samnites cum
attulissent, repudiati sunt; non enim aurum habere
praeclarum sibi videri dixit, sed eis, qui haberent
aurum, imperare. Poteratne tantus animus efficere 56
non iucundam senectutem? Sed venio ad agricolas,
ne a me ipso recedam. In agris erant tum senatores,
id est senes, siquidem aranti L. Quinctio Cincinnato
nuntiatum est eum dictatorem esse factum; cuius dic-
tatoris iussu magister equitum C. Servilius Ahala Sp.
Maelium regnum adpetentem occupatum interemit. A
villa in senatum arcessebatur et Curius et ceteri senes,
ex quo, qui eos arcessebant, viatores nominati sunt.
Num igitur horum senectus miserabilis fuit, qui se
agri cultione oblectabant? Mea quidem sententia haud
scio an nulla beatior possit esse, neque solum officio,
quod hominum generi universo cultura agrorum est
salutaris, sed et delectatione, *de* qua dixi, et saturitate
copiaque rerum omnium, quae ad victum hominum,
ad cultum etiam deorum pertinent, ut, quoniam haec
quidam desiderant, in gratiam iam cum voluptate
redeamus. Semper enim boni assiduique domini re-
ferta cella vinaria, olearia, etiam penaria est, villaque
tota locuples est, abundat porco, haedo, agno, gallina,

lacte, caseo, melle. Iam hortum ipsi agricolae succi-
diam alteram appellant. Conditiora facit haec super-
57 vacaneis etiam operis aucupium atque venatio. Quid
de pratorum viriditate aut arborum ordinibus aut
vinearum olivetorumve specie plura dicam? brevi
praecidam: Agro bene culto nihil potest esse nec usu
uberius nec specie ornatius; ad quem fruendum non modo
non retardat, verum etiam invitat atque adlectat senec-
tus. Ubi enim potest illa aetas aut calescere vel aprica-
tione melius vel igni aut vicissim umbris aquisve
58 refrigerari salubrius? Sibi habeant igitur arma, sibi
equos, sibi hastas, sibi clavam et pilam, sibi nata-
tiones atque cursus, nobis senibus ex lusionibus mul-
tis talos relinquant et tesseras, id ipsum utrum lube-
17 59 bit, quoniam sine iis beata esse senectus potest. Multas
ad res perutiles Xenophontis libri sunt; quos legite,
quaeso, studiose, ut facitis. Quam copiose ab eo agri
cultura laudatur in eo libro, qui est de tuenda re
familiari, qui Oeconomicus inscribitur! Atque ut in-
tellegatis nihil ei tam regale videri quam studium
agri colendi, Socrates in eo libro loquitur cum Crito-
bulo Cyrum minorem, Persarum regem, praestantem
ingenio atque imperii gloria, cum Lysander Lacedae-
monius, vir summae virtutis, venisset ad eum Sardis
eique dona a sociis adtulisset, et ceteris in rebus
comem erga Lysandrum atque humanum fuisse et ei
quendam consaeptum agrum diligenter consitum osten-
disse. Cum autem admiraretur Lysander et proceri-
tates arborum et derectos in quincuncem ordines et
humum subactam atque puram et suavitatem odorum,
qui adflarentur ex floribus, tum eum dixisse mirari
se non modo diligentiam, sed etiam sollertiam eius,
a quo essent illa dimensa atque discripta; et Cyrum
respondisse: 'Atqui ego ista sum omnia dimen-
sus; mei sunt ordines, mea discriptio, multae
etiam istarum arborum mea manu sunt satae.'
Tum Lysandrum intuentem purpuram eius et nitorem

corporis ornatumque Persicum multo auro multisque gemmis dixisse: 'Rite vero te, Cyre, beatum ferunt, quoniam virtuti tuae fortuna coniuncta
est.' Hac igitur fortuna frui licet senibus, nec aetas 60
impedit, quo minus et ceterarum rerum et in primis agri colendi studia teneamus usque ad ultimum tempus senectutis. M. quidem Valerium Corvinum accepimus ad centesimum annum perduxisse, cum esset acta iam aetate in agris eosque coleret; cuius inter primum et sextum consulatum sex et quadraginta anni interfuerunt. Ita, quantum spatium aetatis maiores ad senectutis initium esse voluerunt, tantus illi cursus honorum fuit; atque huius extrema aetas hoc beatior quam media, quod auctoritatis habebat plus, laboris
minus; apex est autem senectutis auctoritas. Quanta 61
fuit in L. Caecilio Metello, quanta in *A.* Atilio Calatino! in quem illud elogium: 'Hunc unum plurimae consentiunt gentes populi primarium fuisse virum.' Notum est carmen incisum in sepulcro. Iure igitur gravis, cuius de laudibus omnium esset fama consentiens. Quem virum nuper P. Crassum, pontificem maximum, quem postea M. Lepidum, eodem sacerdotio praeditum, vidimus! Quid de Paulo aut Africano loquar aut, ut iam ante, de Maximo? quorum non in sententia solum, sed etiam in nutu residebat auctoritas. Habet senectus honorata praesertim tantam auctoritatem, ut ea pluris sit quam omnes adu-
lescentiae voluptates. Sed in omni oratione memen- 18 62
tote eam me senectutem laudare, quae fundamentis adulescentiae constituta sit. Ex quo efficitur, id quod ego magno quondam cum assensu omnium dixi, miseram esse senectutem, quae se oratione defenderet. Non cani nec rugae repente auctoritatem arripere possunt, sed honeste acta superior aetas fructus capit
auctoritatis extremos. Haec enim ipsa sunt honora- 63
bilia, quae videntur levia atque communia, salutari, adpeti, decedi, adsurgi, deduci, reduci, consuli; quae

et apud nos et in aliis civitatibus, ut quaeque o] morata est, ita diligentissime observantur. Lysan Lacedaemonium, cuius modo feci mentionem, (aiunt solitum Lacedaemonem esse honestissimur micilium senectutis; nusquam enim tantum trit aetati, nusquam est senectus honoratior. Quin (memoriae proditum est, cum Athenis ludis quida theatrum grandis natu venisset, magno consessu l nusquam ei datum a suis civibus; cum autem ad daemonios accessisset, qui legati cum essent, cer loco consederant, consurrexisse omnes illi dicunt
64 senem sessum recepisse. Quibus cum a cuncto sessu plausus esset multiplex datus, dixisse e quendam Athenienses scire, quae recta essent, se cere nolle. Multa in vestro collegio praeclara hoc, de quo agimus, in primis, quod, ut quisque a antecedit, ita sententiae principatum tenet, neque s honore antecedentibus, sed iis etiam, qui cum im sunt, maiores natu augures anteponuntur. Quae igitur voluptates corporis cum auctoritatis pra comparandae? quibus qui splendide usi sunt, ii videntur fabulam aetatis peregisse nec tamquar exercitati histriones in extremo actu corruisse.

65 At sunt morosi et anxii et iracundi et dif senes. Si quaerimus, etiam avari; sed haec m vitia sunt, non senectutis. Ac morositas tamen vitia, quae dixi, habent aliquid excusationis non quidem iustae, sed quae probari posse videatur; temni se putant, despici, inludi; praeterea in f corpore odiosa omnis offensio est. Quae tamen c dulciora fiunt et moribus bonis et artibus, idque in vita, tum in scaena intellegi potest ex iis frat qui in Adelphis sunt. Quanta in altero dirita altero comitas! Sic se res habet: ut enim non vinum, sic non omnis natura vetustate coacescit veritatem in senectute probo, sed eam, sicut
66 modicam, acerbitatem nullo modo. Avaritia ver

nilis quid sibi velit, non intellego; potest enim quic-
quam esse absurdius quam, quo viae minus restet, eo
plus viatici quaerere?

Quarta restat causa, quae maxime angere atque 19
sollicitam habere nostram aetatem videtur, adpropin-
quatio mortis, quae certe a senectute non potest esse
longe. O miserum senem, qui mortem contemnendam
esse in tam longa aetate non viderit! quae aut plane
neglegenda est, si omnino extinguit animum, aut etiam
optanda, si aliquo eum deducit, ubi sit futurus aeter-
nus; atqui tertium certe nihil inveniri potest; quid 67
igitur timeam, si aut non miser post mortem aut
beatus etiam futurus sum? Quamquam quis est tam
stultus, quamvis sit adulescens, cui sit exploratum se
ad vesperum esse victurum? Quin etiam aetas illa
multo plures quam nostra casus mortis habet; facilius
in morbos incidunt adulescentes, gravius aegrotant,
tristius curantur. Itaque pauci veniunt ad senectutem;
quod ni ita accideret, melius et prudentius vivere-
tur. Mens enim et ratio et consilium in senibus est;
qui si nulli fuissent, nullae omnino civitates fuissent.
Sed redeo ad mortem inpendentem. Quod est istud
crimen senectutis, cum id ei videatis cum adulescentia
esse commune? Sensi ego in optimo filio, tu in ex- 68
pectatis ad amplissimam dignitatem fratribus, Scipio,
mortem omni aetati esse communem. At sperat adu-
lescens diu se victurum, quod sperare idem senex non
potest. Insipienter sperat. Quid enim stultius quam
incerta pro certis habere, falsa pro veris? At senex
ne quod speret quidem habet. At est eo meliore
condicione quam adulescens, quod id, quod ille sperat,
hic consecutus est; ille vult diu vivere, hic diu vixit.
Quamquam, o di boni! quid est in hominis natura 69
diu? Da enim summum tempus, expectemus Tartes-
siorum regis aetatem (fuit enim, ut scriptum video,
Arganthonius quidam Gadibus, qui octoginta regna-
vit annos, centum viginti vixit) — sed mihi ne

diuturnum quidem quicquam videtur, in quo est
quid extremum. Cum enim id advenit, tum illud, q
praeteriit, effluxit; tantum remanet, quod virtut
recte factis consecutus sis; horae quidem cedunt
dies et menses et anni, nec praeteritum tempus
quam revertitur, nec, quid sequatur, sciri potest; q
cuique temporis ad vivendum datur, eo debet
70 contentus. Neque enim histrioni, ut placeat,
agenda fabula est, modo, in quocumque fuerit a
probetur, neque sapienti usque ad 'Plaudite' ver
dum est. Breve enim tempus aetatis satis lon
est ad bene honesteque vivendum; sin processerit
gius, non magis dolendum est, quam agricolae d
praeterita verni temporis suavitate aestatem au
numque venisse. Ver enim tamquam adulescen
significat ostenditque fructus futuros, reliqua a
tempora demetendis fructibus et percipiendis ac
71 modata sunt. Fructus autem senectutis est, ut s
dixi, ante partorum bonorum memoria et copia. O
autem, quae secundum naturam fiunt, sunt hab
in bonis. Quid est autem tam secundum nat
quam senibus emori? quod idem contingit adules
bus adversante et repugnante natura. Itaque a
scentes mihi mori sic videntur, ut cum aquae m
tudine flammae vis opprimitur, senes autem si
cum sua sponte nulla adhibita vi consumptus
extinguitur; et quasi poma ex arboribus, cru
sunt, vix evelluntur, si matura et cocta, decidunt
vitam adulescentibus vis aufert, senibus matu
quae quidem mihi tam iucunda est, ut, quo pr
ad mortem accedam, quasi terram videre videa
quandoque in portum ex longa navigatione esse
20 72 turus. Senectutis autem nullus est certus term
recteque in ea vivitur, quoad munus officii exseq
tueri possit [mortemque contemnere]; ex quo fit
animosior etiam senectus sit quam adulescentia et
tior. Hoc illud est, quod Pisistrato tyranno a So

ponsum est, cum illi quaerenti, qua tandem re ;us sibi tam audaciter obsisteret, respondisse dici- : 'Senectute.' Sed vivendi est finis optimus, cum ›gra mente certisque sensibus opus ipsa suum eadem, .e coagmentavit, natura dissolvit. Ut navem, ut ificium idem destruit facillime, qui construxit, sic ninem eadem optime, quae conglutinavit, natura solvit. Iam omnis conglutinatio recens aegre, in- erata facile divellitur. Ita fit, ut illud breve vitae .quum nec avide adpetendum senibus nec sine causa ierendum sit; vetatque Pythagoras iniussu impe- 73
oris, id est dei, de praesidio et statione vitae de- ere. Solonis quidem sapientis est elogium, quo se ;at velle suam mortem dolore amicorum et lamen- vacare. Volt, credo, se esse carum suis; sed haud) an melius Ennius:

Nemo me lacrumis decoret neque funera fletu
Faxit.

n censet lugendam esse mortem, quam inmortalitas .sequatur. Iam sensus moriendi aliquis esse potest, 74
ae ad exiguum tempus, praesertim seni, post mor- ı quidem sensus aut optandus aut nullus est. Sed ; meditatum ab adulescentia debet esse, mortem neglegamus, sine qua meditatione tranquillo animo e nemo potest. Moriendum enim certe est, et in- tum an hoc ipso die. Mortem igitur omnibus horis endentem timens qui poterit animo consistere? De (75)
ı non ita longa disputatione opus esse videtur, cum order non L. Brutum, qui in liberanda patria est erfectus, non duos Decios, qui ad voluntariam mor- 75
ı cursum equorum incitaverunt, non M. Atilium, ad supplicium est profectus, ut fidem hosti datam servaret, non duos Scipiones, qui iter Poenis vel poribus suis obstruere voluerunt, non avum tuum L ılum, qui morte luit collegae in Cannensi igno- ıia temeritatem, non M. Marcellum, cuius interitum

ne crudelissimus quidem hostis honore sepulturae ca-
rere passus est, sed legiones nostras, quod scripsi in
Originibus, in eum locum saepe profectas alacri
animo et erecto, unde se redituras numquam arbitra-
rentur. Quod igitur adulescentes, et ii quidem non
solum indocti, sed etiam rustici, contemnunt, id docti
76 senes extimescent? Omnino, ut mihi quidem videtur,
studiorum omnium satietas vitae facit satietatem. Sunt
pueritiae studia certa; num igitur ea desiderant adu-
lescentes? sunt ineuntis adulescentiae; num ea con-
stans iam requirit aetas, quae media dicitur? sunt
etiam eius aetatis; ne ea quidem quaeruntur in se-
nectute; sunt extrema quaedam studia senectutis; ergo,
ut superiorum aetatum studia occidunt, sic occidunt
etiam senectutis; quod cum evenit, satietas vitae tem-
21
77 pus maturum mortis adfert. Non enim video, cur,
quid ipse sentiam de morte, non audeam vobis dicere,
quod eo cernere mihi melius videor, quo ab ea pro-
pius absum. Ego vestros patres, P. Scipio, tuque,
C. Laeli, viros clarissimos mihique amicissimos, vivere
arbitror, et eam quidem vitam, quae est sola vita
nominanda. Nam, dum sumus inclusi in his compa-
gibus corporis, munere quodam necessitatis et gravi
opere perfungimur; est enim animus caelestis ex al-
tissimo domicilio depressus et quasi demersus in ter-
ram, locum divinae naturae aeternitatique contrarium.
Sed credo deos inmortales sparsisse animos in corpora
humana, ut essent, qui terras tuerentur, quique cae-
lestium ordinem contemplantes imitarentur eum vitae
modo atque constantia. Nec me solum ratio ac dis-
putatio impulit, ut ita crederem, sed nobilitas etiam
78 summorum philosophorum et auctoritas. Audiebam
Pythagoram Pythagoreosque, incolas paene nostros,
qui essent Italici philosophi quondam nominati, num-
quam dubitasse, quin ex universa mente divina deli-
batcs animos haberemus. Demonstrabantur mihi prae-
terea, quae Socrates supremo vitae die de inmortalitate

animorum disseruisset, is qui esset omnium sapien-
tissimus oraculo Apollinis iudicatus. Quid multa? sic
persuasi mihi, sic sentio, cum tanta celeritas animo-
rum sit, tanta memoria praeteritorum futurorumque
prudentia, tot artes, tantae scientiae, tot inventa, non
posse eam naturam, quae res eas contineat, esse mor-
talem, cumque semper agitetur animus nec principium
motus habeat, quia se ipse moveat, ne finem quidem
habiturum esse motus, quia numquam se ipse sit re-
licturus, et, cum simplex animi esset natura neque
haberet in se quicquam admixtum dispar sui atque
dissimile, non posse eum dividi; quod si non posset,
non posse interire; magnoque esse argumento homines
scire pleraque ante, quam nati sint, quod iam pueri,
cum artes difficiles discant, ita celeriter res innumera-
biles arripiant, ut eas non tum primum accipere vi-
deantur, sed reminisci et recordari. Haec Platonis fere.
Apud Xenophontem autem moriens Cyrus maior haec 22
dicit: 'Nolite arbitrari, o mihi carissimi filii, 79
me, cum a vobis discessero, nusquam aut nul-
lum fore. Nec enim, dum eram vobiscum, ani-
mum meum videbatis, sed eum esse in hoc
corpore ex iis rebus, quas gerebam, intellege-
batis. Eundem igitur esse creditote, etiamsi
nullum videbitis. Nec vero clarorum virorum 80
post mortem honores permanerent, si nihil
eorum ipsorum animi efficerent, quo diutius
memoriam sui teneremus. Mihi quidem num-
quam persuaderi potuit animos, dum in cor-
poribus essent mortalibus, vivere, cum exces-
sissent ex eis, emori, nec vero tum animum
esse insipientem, cum ex insipienti corpore
evasisset, sed cum omni admixtione corporis
liberatus purus et integer esse coepisset, tum
esse sapientem. Atque etiam cum hominis na-
tura morte dissolvitur, ceterarum rerum per-
spicuum est quo quaeque discedat; abeunt enim

illuc omnia, unde orta sunt, animus auten
lus, nec cum adest nec cum discedit, app
Iam vero videtis nihil esse morti tam si
81 quam somnum. Atqui dormientium animi
xime declarant divinitatem suam; multa e
cum remissi et liberi sunt, futura prospic
Ex quo intellegitur, quales futuri sint,
se plane corporis vinculis relaxaverint. Qu
si haec ita sunt, sic me colitote', inquit,
deum; sin una est interiturus animus cum
pore, vos tamen deos verentes, qui hanc
nem pulchritudinem tuentur et regunt, m
riam nostri pie inviolateque servabitis.' (
23 quidem haec moriens; nos, si placet, nostra vide
82 Nemo umquam mihi, Scipio, persuadebit aut pa
tuum Paulum aut duos avos, Paulum et Africa
aut Africani patrem aut patruum aut multos prae
tes viros, quos enumerare non est necesse, tanta
conatos, quae ad posteritatis memoriam pertin
nisi animo cernerent posteritatem ad se ipsos
nere. An censes, ut de me ipse aliquid more s
glorier, me tantos labores diurnos nocturnosque
militiaeque suscepturum fuisse, si isdem finibus
riam meam, quibus vitam, essem terminaturus? N
melius multo fuisset otiosam aetatem et quietam
ullo aut labore aut contentione traducere? Sed r
quo modo animus erigens se posteritatem ita se
prospiciebat, quasi, cum excessisset e vita, tum
que victurus esset. Quod quidem ni ita se hal
ut animi inmortales essent, haud optimi cuiusque ar
83 maxime ad inmortalitatem et gloriam niteretur. (
quod sapientissimus quisque aequissimo animo
tur, stultissimus iniquissimo, nonne vobis videt
animus, qui plus cernat et longius, videre se ad
liora proficisci, ille autem, cuius obtusior sit
non videre? Equidem efferor studio patres ve
quos colui et dilexi, videndi, neque vero eos

convenire aveo, quos ipse cognovi, sed illos etiam, de
quibus audivi et legi et ipse conscripsi. Quo quidem
me proficiscentem haud sane quis facile retraxerit nec
tamquam Peliam recoxerit. Et si quis deus mihi lar-
giatur, ut ex hac aetate repuerascam et in cunis va-
giam, valde recusem nec vero velim quasi decurso
spatio ad carceres a calce revocari. Quid habet enim 84
vita commodi? quid non potius laboris? Sed habeat
sane, habet certe tamen aut satietatem aut modum.
Non lubet enim mihi deplorare vitam, quod multi, et
ii docti, saepe fecerunt, neque me vixisse paenitet,
quoniam ita vixi, ut non frustra me natum existumem,
et ex vita ita discedo tamquam ex hospitio, non tam-
quam e domo. Commorandi enim natura devorsorium
nobis, non habitandi dedit. O praeclarum diem, cum
in illud divinum animorum concilium coetumque pro-
ficiscar cumque ex hac turba et conluvione discedam!
Proficiscar enim non ad eos solum viros, de quibus
ante dixi, verum etiam ad Catonem meum, quo nemo
vir melior natus est, nemo pietate praestantior; cuius
a me corpus est crematum, quod contra decuit, ab
illo meum, animus vero non me deserens, sed re-
spectans in ea profecto loca discessit, quo mihi ipsi
cernebat esse veniendum. Quem ego meum casum
fortiter ferre visus sum, non quo aequo animo ferrem,
sed me ipse consolabar existumans non longinquum
inter nos digressum et discessum fore. His mihi 85
rebus, Scipio, (id enim te cum Laelio admirari solere
dixisti) levis est senectus, nec solum non molesta, sed
etiam iucunda. Quodsi in hoc erro, qui animos ho-
minum inmortales esse credam, libenter erro nec
mihi hunc errorem, quo delector, dum vivo, extorqueri
volo; sin mortuus, ut quidam minuti philosophi cen-
sent, nihil sentiam, non vereor, ne hunc errorem meum
philosophi mortui irrideant. Quodsi non sumus in-
mortales futuri, tamen extingui homini suo tempore
optabile est. Nam habet natura ut aliarum omnium

rerum, sic vivendi modum. Senectus autem aetatis est peractio tamquam fabulae, cuius defectionem fugere debemus, praesertim adiuncta satietate.

Haec habui, de senectute quae dicerem; ad quam utinam perveniatis! ut ea, quae ex me audistis, re experti probare possitis.

M. TULLI CICERONIS

LAELIUS DE AMICITIA LIBER

AD T. POMPONIUM ATTICUM.

ARGUMENTUM.

Cum inter P. Scipionem Africanum et C. Laelium summam semper amicitiam fuisse constaret, Ciceroni, cum vellet aliquid de amicitia conscribere, Laeli persona idonea visa est, quem induceret de amicitia disputantem cum utroque genero, C. Fannio et Q. Mucio Scaevola. Hoc igitur sermone, quem Cicero paucis diebus post mortem Africani anno p. u. c. 625, ante Chr. nat. anno 129, habitum fingit, praemisso prooemio Laelius docet, quid sit amicitia, quibus de causis amici quaerantur, quibus causis amicitia contrahatur, deinde inter quos amicitia esse possit, quae sit amicitiae lex, quae officia, quibus denique modis perpetuo conservetur.

Scripsit autem Cicero hunc libellum post Catonem Maiorem (v. huius libri cap. 1 § 4) anno fere p. u. c. 710, ante quam libros de officiis conscripsit (vide lib. II cap. 9 § 31).

---

1 1 Q. Mucius augur multa narrare de C. Laelio socero suo memoriter et iucunde solebat nec dubitare illum in omni sermone appellare sapientem; ego autem a patre ita eram deductus ad Scaevolam sumpta virili toga, ut, quoad possem et liceret, a senis latere numquam discederem; itaque multa ab eo prudenter dis-

putata, multa etiam breviter et commode dicta me-
moriae mandabam fierique studebam eius prudentia
doctior. Quo mortuo me ad pontificem Scaevolam
contuli, quem unum nostrae civitatis et ingenio et
iustitia praestantissimum audeo dicere. Sed de hoc
alias; nunc redeo ad augurem.

Cum saepe multa, tum memini domi in hemicyclio 2
sedentem, ut solebat, cum et ego essem una et pauci
admodum familiares, in eum sermonem illum incidere,
qui tum forte multis erat in ore. Meministi enim
profecto, Attice, et eo magis, quod P. Sulpicio ute-
bare multum, cum is tribunus pl. capitali odio a
Q. Pompeio, qui tum erat consul, dissideret, quocum
coniunctissime et amantissime vixerat, quanta esset
hominum vel admiratio vel querella. Itaque tum Scae- 3
vola cum in eam ipsam mentionem incidisset, exposuit
nobis sermonem Laeli de amicitia habitum ab illo
secum et cum altero genero, C. Fannio Marci filio,
paucis diebus post mortem Africani. Eius disputatio-
nis sententias memoriae mandavi, quas hoc libro ex-
posui arbitratu meo; quasi enim ipsos induxi loquen-
tes, ne 'inquam' et 'inquit' saepius interponeretur,
atque ut tamquam a praesentibus coram haberi vi-
deretur.

Cum enim saepe mecum ageres, ut de amicitia 4
scriberem aliquid, digna mihi res cum omnium cogni-
tione, tum nostra familiaritate visa est. Itaque feci
non invitus, ut prodessem multis rogatu tuo. Sed ut
in Catone Maiore, qui est scriptus ad te de senec-
tute, Catonem induxi senem disputantem, quia nulla
videbatur aptior persona, quae de illa aetate loquere-
tur, quam eius, qui et diutissime senex fuisset et in
ipsa senectute praeter ceteros floruisset, sic, cum ac-
cepissemus a patribus maxime memorabilem C. Laeli
et P. Scipionis familiaritatem fuisse, idonea mihi
Laeli persona visa est, quae de amicitia ea ipsa dis-
sereret, quae disputata ab eo meminisset Scaevola.

Genus autem hoc sermonum positum in hominum ve-
terum auctoritate, et eorum inlustrium, plus nescio
quo pacto videtur habere gravitatis; itaque ipse mea
legens sic adficior interdum, ut Catonem, non me
5 loqui existimem. Sed ut tum ad senem senex de se-
nectute, sic hoc libro ad amicum amicissimus scripsi
de amicitia. Tum est Cato locutus, quo erat nemo
fere senior temporibus illis, nemo prudentior; nunc
Laelius et sapiens (sic enim est habitus) et amicitiae
gloria excellens de amicitia loquetur. Tu velim a me
animum parumper avertas, Laelium loqui ipsum putes.
C. Fannius et Q. Mucius ad socerum veniunt post
mortem Africani; ab his sermo oritur, respondet Lae-
lius, cuius tota disputatio est de amicitia, quam le-
gens te ipse cognosces.

2 6 *Fannius.* Sunt ista, Laeli; nec enim melior vir
fuit Africano quisquam nec clarior. Sed existimare
debes omnium oculos in te esse coniectos unum; te
sapientem et appellant et existimant. Tribuebatur hoc
modo M. Catoni, scimus L. Acilium apud patres no-
stros appellatum esse sapientem, sed uterque alio quo-
dam modo, Acilius, quia prudens esse in iure civili
putabatur, Cato, quia multarum rerum usum habebat;
multa eius et in senatu et in foro vel provisa pru-
denter vel acta constanter vel responsa acute fere-
bantur; propterea quasi cognomen iam habebat in
(7) senectute sapientis. Te autem alio quodam modo non
solum natura et moribus, verum etiam studio et doc-
trina esse sapientem, nec sicut vulgus, sed ut eruditi
solent appellare sapientem, qualem in reliqua Graecia
7 neminem (nam qui septem appellantur, eos, qui ista
subtilius quaerunt, in numero sapientium non habent),
Athenis unum accepimus, et eum quidem etiam Apol-
linis oraculo sapientissimum iudicatum; hanc esse in
te sapientiam existumant, ut omnia tua in te posita
esse ducas humanosque casus virtute inferiores putes.
Itaque ex me quaerunt, credo ex hoc item Scaevola,

quonam pacto mortem Africani feras, eoque magis,
quod proximis Nonis cum in hortos D. Bruti auguris
commentandi causa, ut adsolet, venissemus, tu non
adfuisti, qui diligentissime semper illum diem et illud
munus solitus esses obire.

Scaevola. Quaerunt quidem, C. Laeli, multi, ut 8
est a Fannio dictum, sed ego id respondeo, quod ani-
mum adverti, te dolorem, quem acceperis cum summi
viri, tum amicissumi morte, ferre moderate nec po-
tuisse non commoveri nec fuisse id humanitatis tuae;
quod autem Nonis in conlegio nostro non adfuisses,
valitudinem respondeo causam, non maestitiam fuisse.

Laelius. Recte tu quidem, Scaevola, et vere; nec
enim ab isto officio, quod semper usurpavi, cum va-
lerem, abduci incommodo meo debui, nec ullo casu
arbitror hoc constanti homini posse contingere, ut
ulla intermissio fiat officii. Tu autem, Fanni, quod 9
mihi tantum tribui dicis, quantum ego nec adgnosco
nec postulo, facis amice; sed, ut mihi videris, non
recte iudicas de Catone; aut enim nemo, quod quidem
magis credo, aut, si quisquam, ille sapiens fuit. Quo
modo, ut alia omittam, mortem filii tulit! memineram
Paulum, videram Galum, sed hi in pueris, Cato in
perfecto et spectato viro. Quam ob rem cave Catoni 10
anteponas ne istum quidem ipsum, quem Apollo, ut
ais, sapientissimum iudicavit; huius enim facta, illius
dicta laudantur. De me autem, ut iam cum utroque
loquar, sic habetote:

Ego si Scipionis desiderio me moveri negem, quam 3
id recte faciam, viderint sapientes; sed certe mentiar.
Moveor enim tali amico orbatus, qualis, ut arbitror,
nemo umquam erit, ut confirmare possum, nemo certe
fuit; sed non egeo medicina, me ipse consolor, et
maxime illo solacio, quod eo errore careo, quo ami-
corum decessu plerique angi solent. Nihil mali acci-
disse Scipioni puto, mihi accidit, si quid accidit; suis
autem incommodis graviter angi non amicum, sed se

11 ipsum amantis est. Cum illo vero quis neget actum esse praeclare? Nisi enim, quod ille minime putabat, inmortalitatem optare vellet, quid non adeptus est, quod homini fas esset optare? qui summam spem civium, quam de eo iam puero habuerant, continuo adulescens incredibili virtute superavit, qui consulatum petivit numquam, factus consul est bis, primum ante tempus, iterum sibi suo tempore, rei publicae paene sero, qui duabus urbibus eversis inimicissimis huic imperio non modo praesentia, verum etiam futura bella delevit. Quid dicam de moribus facillimis, de pietate in matrem, liberalitate in sorores, bonitate in suos, iustitia in omnes? nota sunt vobis. Quam autem civitati carus fuerit, maerore funeris indicatum est. Quid igitur hunc paucorum annorum accessio iuvare potuisset? Senectus enim quamvis non sit gravis, ut memini Catonem anno ante, quam est mortuus, mecum et cum Scipione disserere, tamen aufert eam viridita-
12 tem, in qua etiam nunc erat Scipio. Quam ob rem
vita quidem talis fuit vel fortuna vel gloria, ut nihil posset accedere, moriendi autem sensum celeritas abstulit; quo de genere mortis difficile dictu est, quid homines suspicentur, videtis; hoc vere tamen licet dicere, P. Scipioni ex multis diebus, quos in vita celeberrimos laetissimosque viderit, illum diem clarissimum fuisse, quom senatu dimisso domum reductus ad vesperum est a patribus conscriptis, populo Romano, sociis et Latinis, pridie quam excessit e vita, ut ex tam alto dignitatis gradu ad superos videatur deos potius quam ad inferos pervenisse.

4
13 Neque enim adsentior iis, qui haec nuper disserere coeperunt, cum corporibus simul animos interire atque omnia morte deleri; plus apud me antiquorum auctoritas valet, vel nostrorum maiorum, qui mortuis tam religiosa iura tribuerunt, quod non fecissent profecto, si nihil ad eos pertinere arbitrarentur, vel eorum, qui in hac terra fuerunt magnamque Graeciam, quae nunc

quidem deleta est, tum florebat, institutis et praeceptis suis erudierunt, vel eius, qui Apollinis oraculo sapientissimus est iudicatus, † qui non tum hoc, tum illud, ut in plerisque, sed idem semper, animos hominum esse divinos, iisque, cum ex corpore excessissent, reditum in caelum patere, optimoque et iustissimo cuique expeditissimum. Quod idem Scipioni videbatur, 14
qui quidem, quasi praesagiret, perpaucis ante mortem diebus, cum et Philus et Manilius adesset et alii plures, tuque etiam, Scaevola, mecum venisses, triduum disseruit de re publica; cuius disputationis fuit extremum fere de inmortalitate animorum, quae se in quiete per visum ex Africano audisse dicebat. Id si ita est, ut optumi cuiusque animus in morte facillime evolet tamquam e custodia vinclisque corporis, cui censemus cursum ad deos faciliorem fuisse quam Scipioni? Quocirca maerere hoc eius eventu vereor ne invidi magis quam amici sit. Sin autem illa veriora, ut idem interitus sit animorum et corporum nec ullus sensus maneat, ut nihil boni est in morte, sic certe nihil mali; sensu enim amisso fit idem, quasi natus non esset omnino, quem tamen esse natum et nos gaudemus et haec civitas, dum erit, laetabitur. Quam ob 15
rem cum illo quidem, ut supra dixi, actum optime est, mecum incommodius, quem fuerat aequius, ut prius introieram, sic prius exire de vita. Sed tamen recordatione nostrae amicitiae sic fruor, ut beate vixisse videar, quia cum Scipione vixerim, quocum mihi coniuncta cura de publica re et de privata fuit, quocum et domus fuit et militia communis et, id in quo est omnis vis amicitiae, voluntatum, studiorum, sententiarum summa consensio. Itaque non tam ista me sapientiae, quam modo Fannius commemoravit, fama delectat, falsa praesertim, quam quod amicitiae nostrae memoriam spero sempiternam fore, idque eo mihi magis est cordi, quod ex omnibus saeculis vix tria aut quattuor nominantur paria amicorum; quo in ge-

nere sperare videor Scipionis et Laeli amicitiam notam posteritati fore.

16 *Fannius.* Istuc quidem, Laeli, ita necesse est. Sed quoniam amicitiae mentionem fecisti et sumus otiosi, pergratum mihi feceris, spero item Scaevolae, si, quem ad modum soles de ceteris rebus, quom ex te quaeruntur, sic de amicitia disputaris quid sentias, qualem existumes, quae praecepta des.

Scaevola. Mihi vero erit gratum; atque id ipsum cum tecum agere conarer, Fannius antevortit. Quam ob rem utrique nostrum gratum admodum feceris.

17 *Laelius.* Ego vero non gravarer, si mihi ipse confiderem; nam et praeclara res est et sumus, ut dixit Fannius, otiosi. Sed quis ego sum? aut quae est in me facultas? doctorum est ista consuetudo, eaque Graecorum, ut iis ponatur, de quo disputent quamvis subito; magnum opus est egetque exercitatione non parva. Quam ob rem, quae disputari de amicitia possunt, ab eis censeo petatis, qui ista profitentur; ego vos hortari tantum possum, ut amicitiam omnibus rebus humanis anteponatis; nihil est enim tam naturae aptum, tam conveniens ad res vel secundas vel ad-
18 versas. Sed hoc primum sentio, nisi in bonis amicitiam esse non posse; neque id ad vivum reseco, ut illi, qui haec subtilius disserunt, fortasse vere, sed ad communem utilitatem parum; negant enim quemquam esse virum bonum nisi sapientem. Sit ita sane; sed eam sapientiam interpretantur, quam adhuc mortalis nemo est consecutus, nos autem ea, quae sunt in usu vitaque communi, non ea, quae finguntur aut optantur, spectare debemus. Numquam ego dicam C. Fabricium, M'. Curium, Ti. Coruncanium, quos sapientes nostri maiores iudicabant, ad istorum normam fuisse sapientes. Quare sibi habeant sapientiae nomen et invidiosum et obscurum, concedant, ut viri boni fuerint. Ne id quidem facient, negabunt id nisi sapienti posse
19 concedi. Agamus igitur pingui, ut aiunt, Minerva. Qui

ita se gerunt, ita vivunt, ut eorum probetur fides, in-
tegritas, aequitas, liberalitas, nec sit in eis ulla cupi-
ditas, libido, audacia, sintque magna constantia, ut ii
fuerunt, modo quos nominavi, hos viros bonos, ut
habiti sunt, sic etiam appellandos putemus, quia se-
quantur, quantum homines possunt, naturam optimam
bene vivendi ducem. Sic enim mihi perspicere videor,
ita natos esse nos, ut inter omnes esset societas quae-
dam, maior autem, ut quisque proxume accederet. Ita-
que cives potiores quam peregrini, propinqui quam
alieni; cum his enim amicitiam natura ipsa peperit;
sed ea non satis habet firmitatis. Namque hoc prae-
stat amicitia propinquitati, quod ex propinquitate be-
nivolentia tolli potest, ex amicitia non potest; sublata
enim benivolentia amicitiae nomen tollitur, propinqui-
tatis manet. Quanta autem vis amicitiae sit, ex hoc 20
intellegi maxime potest, quod ex infinita societate ge-
neris humani, quam conciliavit ipsa natura, ita con-
tracta res est et adducta in angustum, ut omnis ca-
ritas aut inter duos aut inter paucos iungeretur.

Est enim amicitia nihil aliud nisi omnium divina- 6
rum humanarumque rerum cum benivolentia et caritate
consensio; qua quidem haut scio an excepta sapientia
nihil melius homini sit a dis inmortalibus datum.
Divitias alii praeponunt, bonam alii valitudinem, alii
potentiam, alii honores, multi etiam voluptates. Be-
luarum hoc quidem extremum, illa autem superiora
caduca et incerta, posita non tam in consiliis nostris
quam in fortunae temeritate. Qui autem in virtute
summum bonum ponunt, praeclare illi quidem, sed
haec ipsa virtus amicitiam et gignit et continet, nec
sine virtute amicitia esse ullo pacto potest. Iam vir- 21
tutem ex consuetudine vitae sermonisque nostri inter-
pretemur nec eam, ut quidam docti, verborum magni-
ficentia metiamur virosque bonos eos, qui habentur,
numeremus, Paulos, Catones, Galos, Scipiones, Philos;
his communis vita contenta est; eos autem omittamus,

22 qui omnino nusquam reperiuntur. Talis igitur inter viros amicitia tantas oportunitates habet, quantas vix queo dicere. Principio qui potest esse vita 'vitalis', ut ait Ennius, quae non in amici mutua benivolentia conquiescit? Quid dulcius quam habere, quicum omnia audeas sic loqui ut tecum? Qui esset tantus fructus in prosperis rebus, nisi haberes, qui illis aeque ac tu ipse gauderet? adversas vero ferre difficile esset sine eo, qui illas gravius etiam quam tu ferret. Denique ceterae res, quae expetuntur, oportunae sunt singulae rebus fere singulis, divitiae, ut utare, opes, ut colare, honores, ut laudere, voluptates, ut gaudeas, valitudo, ut dolore careas et muneribus fungare corporis; amicitia res plurimas continet; quoquo te verteris, praesto est, nullo loco excluditur, numquam intempestiva, numquam molesta est; itaque non aqua, non igni, ut aiunt, locis pluribus utimur quam amicitia. Neque ego nunc de vulgari aut de mediocri, quae tamen ipsa et delectat et prodest, sed de vera et perfecta loquor, qualis eorum, qui pauci nominantur, fuit. Nam et secundas res splendidiores facit amicitia et adversas partiens communicansque leviores.

7 23 Quomque plurimas et maximas commoditates amicitia contineat, tum illa nimirum praestat omnibus, quod bonam spem praelucet in posterum nec debilitari animos aut cadere patitur. Verum enim amicum qui intuetur, tamquam exemplar aliquod intuetur sui. Quocirca et absentes adsunt et egentes abundant et inbecilli valent et, quod difficilius dictu est, mortui vivunt; tantus eos honos, memoria, desiderium prosequitur amicorum. Ex quo illorum beata mors videtur, horum vita laudabilis. Quodsi exemeris ex rerum natura benivolentiae coniunctionem, nec domus ulla nec urbs stare poterit, ne agri quidem cultus permanebit. Id si minus intellegitur, quanta vis amicitiae concordiaeque sit, ex dissensionibus atque ex discordiis perspici potest. Quae enim domus tam stabilis,

n firma civitas est, quae non odiis et discidiis possit everti? Ex quo, quantum boni sit in iudicari potest. Agrigentinum quidem doctum 24
ı virum carminibus Graecis vaticinatum ferunt, rerum natura totoque mundo constarent, quae- verentur, ea contrahere amicitiam, dissipare ım. Atque hoc quidem omnes mortales et in- t et re probant. Itaque, si quando aliquod extitit amici in periculis aut adeundis aut icandis, quis est, qui id non maximis ecferat ? Qui clamores tota cavea nuper in hospitis mei M. Pacuvi nova fabula! cum ignorante er Orestes *esset*, *Pylades* Orestem se esse di- pro illo necaretur, Orestes autem, ita ut erat, se esse perseveraret. Stantes plaudebant in ; quid arbitramur in vera facturos fuisse? ıdicabat ipsa natura vim suam, cum homines, ɔere ipsi non possent, id recte fieri in altero nt.

enus mihi videor de amicitia quid sentirem dicere; si quae praeterea sunt (credo autem lta), ab iis, si videbitur, qui ista disputant, te.

ɪus. Nos autem a te potius; quamquam etiam 25
saepe quaesivi et audivi non invitus equidem; l quoddam filum orationis tuae.

vola. Tum magis id diceres, Fanni, si nuper Scipionis, cum est de re publica disputatum, s. Qualis tum patronus iustitiae fuit contra m orationem Phili!

ɪus. Facile id quidem fuit, iustitiam iustissimo ɜndere.

vola. Quid? amicitiam nonne facile ei, qui ob ıma fide, constantia iustitiaque servatam maxu- ɔriam ceperit?

ɪus. Vim hoc quidem est adferre. Quid enim 8 26
ua me ratione cogatis? cogitis certe. Studiis

enim generorum, praesertim in re bona, cum diffic
est, tum ne aequum quidem obsistere.

Saepissime igitur mihi de amicitia cogitanti maxi
illud considerandum videri solet, utrum propter i
becillitatem atque inopiam desiderata sit amicitia,
dandis recipiendisque meritis quod quisque minus p
se ipse posset, id acciperet ab alio vicissimque re
deret, an esset hoc quidem proprium amicitiae,
antiquior et pulchrior et magis a natura ipsa prof
alia causa. Amor enim, ex quo amicitia nomin
est, princeps est ad benivolentiam coniungendam. N
utilitates quidem etiam ab iis percipiuntur saepe, q
simulatione amicitiae coluntur et observantur tempo
causa, in amicitia autem nihil fictum est, nihil sim
latum et, quidquid est, id est verum et voluntariu
27 Quapropter a natura mihi videtur potius quam ab i
digentia orta amicitia, adplicatione magis animi cu
quodam sensu amandi quam cogitatione, quantum ill
res utilitatis esset habitura. Quod quidem quale sit
etiam in bestiis quibusdam animadverti potest, qua
ex se natos ita amant ad quoddam tempus et ab ei
ita amantur, ut facile earum sensus appareat. Quod
in homine multo est evidentius, primum ex ea cari
tate, quae est inter natos et parentes, quae dirim
nisi detestabili scelere non potest; deinde cum simi
lis sensus extitit amoris, si aliquem nacti sumus, cui
cum moribus et natura congruamus, quod in eo qua
lumen aliquod probitatis et virtutis perspicere vide
28 mur. Nihil est enim virtute amabilius, nihil, quod
magis adliciat ad diligendum, quippe cum propter vir
tutem et probitatem etiam eos, quos numquam vidi
mus, quodam modo diligamus. Quis est, qui C. Fabrici
M'. Curi non cum caritate aliqua benivola memoriam
usurpet, quos numquam viderit? quis autem est, qu
Tarquinium Superbum, qui Sp. Cassium, Sp. Maelium
non oderit? Cum duobus ducibus de imperio in Itali
est decertatum, Pyrrho et Hannibale; ab altero propte

ıitatem eius non nimis alienos animos habemus,
:um propter crudelitatem semper haec civitas oderit.
Quodsi tanta vis probitatis est, ut eam vel in eis, 9 29
ı numquam vidimus, vel, quod maius est, in hoste
n diligamus, quid mirum est, si animi hominum
eantur, cum eorum, quibuscum usu coniuncti esse
unt, virtutem et bonitatem perspicere videantur?
mquam confirmatur amor et beneficio accepto et
io perspecto et consuetudine adiuncta, quibus rebus
llum primum motum animi et amoris adhibitis
irabilis quaedam exardescit benivolentiae magni-
. Quam si qui putant ab inbecillitate proficisci,
it, per quem adsequatur, quod quisque desideret,
ilem sane relinquunt et minime generosum, ut
licam, ortum amicitiae, quam ex inopia atque in-
ntia natam volunt. Quod si ita esset, ut quisque
mum esse in se arbitraretur, ita ad amicitiam
t aptissimus; quod longe secus est. Ut enim quis- 30
sibi plurimum confidit, et ut quisque maxime
ıte et sapientia sic munitus est, ut nullo egeat
ue omnia in se ipso posita iudicet, ita in ami-
s expetendis colendisque maxime excellit. Quid
ı? Africanus indigens mei? Minime hercule! ac
go quidem illius; sed ego admiratione quadam
ıtis eius, ille vicissim opinione fortasse non nulla,
n de meis moribus habebat, me dilexit; auxit beni-
ntiam consuetudo. Sed quamquam utilitates mul-
et magnae consecutae sunt, non sunt tamen ab
m spe causae diligendi profectae. Ut enim bene- 31
liberalesque sumus, non ut exigamus gratiam
ue enim beneficium faeneramur, sed natura pro-
i ad liberalitatem sumus), sic amicitiam non spe
cedis adducti, sed quod omnis eius fructus in ipso
re inest, expetendam putamus. Ab his, qui pe- 32
ım ritu ad voluptatem omnia referunt, longe dis-
iunt, nec mirum; nihil enim altum, nihil magni-
n ac divinum suspicere possunt, qui suas omnes

cogitationes abiecerunt in rem tam humilem tamquam contemptam. Quam ob rem hos quidem ab hoc sermone removeamus, ipsi autem intellegamus natura gigni sensum diligendi et benivolentiae caritatem facta significatione probitatis. Quam qui adpetiverunt, applicant se et propius admovent, ut et usu eius, quem diligere coeperunt, fruantur et moribus sintque pares in amore et aequales propensioresque ad bene merendum quam ad reposcendum, atque haec inter eos sit honesta certatio. Sic et utilitates ex amicitia maximae capientur, et erit eius ortus a natura quam ab imbecillitate gravior et verior. Nam si utilitas amicitias conglutinaret, eadem commutata dissolveret; sed quia natura mutari non potest, idcirco verae amicitiae sempiternae sunt. Ortum quidem amicitiae videtis, nisi quid ad haec forte vultis.

Fannius. Tu vero perge, Laeli; pro hoc enim, qui minor est natu, meo iure respondeo.

33 *Scaevola.* Recte tu quidem. Quam ob rem audiamus.

10 *Laelius.* Audite vero, optumi viri, ea, quae saepissime inter me et Scipionem de amicitia disserebantur. Quamquam ille quidem nihil difficilius esse dicebat, quam amicitiam usque ad extremum vitae diem permanere. Nam, vel ut non idem expediret, incideret saepe, vel ut de re publica non idem sentiretur; mutari etiam mores hominum saepe dicebat, alias adversis rebus, alias aetate ingravescente. Atque earum rerum exemplum ex similitudine capiebat ineuntis aetatis, quod summi puerorum amores saepe una cum prae-
34 texta toga ponerentur; sin autem ad adulescentiam perduxissent, dirimi tamen interdum contentione vel uxoriae condicionis vel commodi alicuius, quod idem adipisci uterque non posset. Quodsi qui longius in amicitia provecti essent, tamen saepe labefactari, si in honoris contentionem incidissent; pestem enim nullam maiorem esse amicitiis quam in plerisque pecuniae

ditatem, in optimis quibusque honoris certamen
loriae; ex quo inimicitias maximas saepe inter
issimos exstitisse. Magna etiam discidia et ple- 35
ue iusta nasci, cum aliquid ab amicis, quod rectum
esset, postularetur, ut aut libidinis ministri aut
tores essent ad iniuriam; quod qui recusarent,
avis honeste id facerent, ius tamen amicitiae de-
e arguerentur ab iis, quibus obsequi nollent. Illos
n, qui quidvis ab amico auderent postulare, postu-
ne ipsa profiteri omnia se amici causa esse factu-
Eorum querela inveterata non modo familiari-
exstingui solere, sed odia etiam gigni sempiterna.
ita multa quasi fata inpendere amicitiis, ut omnia
rfugere non modo sapientiae, sed etiam felicitatis
et sibi videri.

uam ob rem id primum videamus, si placet, qua- 11
amor in amicitia progredi debeat. Numne, si 36
lanus habuit amicos, ferre contra patriam arma
um Coriolano debuerunt? num Vecellinum amici
um adpetentem, num Maelium debuerunt iuvare?
quidem Gracchum rem publicam vexantem a 37
uberone aequalibusque amicis derelictum videba-
At C. Blossius Cumanus, hospes familiae vestrae,
ola, quom ad me, quod aderam Laenati et Rupilio
libus in consilio, deprecatum venisset, hanc, ut
ignoscerem, causam adferebat, quod tanti Tib.
chum fecisset, ut, quidquid ille vellet, sibi facien-
putaret. Tum ego: 'Etiamne, si te in Capi-
m faces ferre vellet?' 'Numquam', inquit,
uisset id quidem; sed si voluisset, paruis-
' Videtis, quam nefaria vox! Et hercule ita fecit
lus etiam, quam dixit; non enim paruit ille Ti.
chi temeritati, sed praefuit, nec se comitem illius
is, sed ducem praebuit. Itaque hac amentia quae-
e nova perterritus in Asiam profugit, ad hostes
ntulit, poenas rei publicae graves iustasque per-
t. Nulla est igitur excusatio peccati, si amici

causa peccaveris; nam cum conciliatrix amicitiae vir-
tutis opinio fuerit, difficile est amicitiam manere, si a
38 virtute defeceris. Quodsi rectum statuerimus vel con-
cedere amicis, quidquid velint, vel inpetrare ab iis,
quidquid velimus, perfecta quidem sapientia si simus,
nihil habeat res vitii; sed loquimur de iis amicis, qui
ante oculos sunt, quos vidimus aut de quibus memoria
accepimus, quos novit vita communis. Ex hoc numero
nobis exempla sumenda sunt, et eorum quidem maxime,
39 qui ad sapientiam proxume accedunt. Videmus Papum
Aemilium Luscino familiarem fuisse (sic a patribus
accepimus), bis una consules, collegas in censura; tum
et cum iis et inter se coniunctissimos fuisse M'. Cu-
rium, Ti. Coruncanium memoriae proditum est. Igitur
ne suspicari quidem possumus quemquam horum ab
amico quippiam contendisse, quod contra fidem, contra
ius iurandum, contra rem publicam esset. Nam hoc
quidem in talibus viris quid adtinet dicere, si conten-
disset, impetraturum non fuisse? cum illi sanctissimi
viri fuerint, aeque autem nefas sit tale aliquid et
facere rogatum et rogare. At vero Tib. Gracchum
sequebantur C. Carbo, C. Cato, et minime tum quidem
C. frater nunc idem acerrimus.

12 Haec igitur lex in amicitia sanciatur, ut neque
40 rogemus res turpes nec faciamus rogati. Turpis enim
excusatio est et minime accipienda cum in ceteris
peccatis, tum si quis contra rem publicam se amici
causa fecisse fateatur. Etenim eo loco, Fanni et Scae-
vola, locati sumus, ut nos longe prospicere oporteat
futuros casus rei publicae. Deflexit iam aliquantum
41 de spatio curriculoque consuetudo maiorum. Tib.
Gracchus regnum occupare conatus est, vel regnavit
is quidem paucos menses. Num quid simile populus
Romanus audierat aut viderat? Hunc etiam post mor-
tem secuti amici et propinqui quid in P. Scipione effe-
cerint, sine lacrimis non queo dicere. Nam Carbo-
nem, quocumque modo potuimus, propter recentem

poenam Tib. Gracchi sustinuimus; de C. Gracchi autem tribunatu quid expectem, non lubet augurari. Serpit † deinde res, quae proclivis ad perniciem, cum semel coepit, labitur. Videtis, in tabella iam ante quanta sit facta labes, primo Gabinia lege, biennio autem post Cassia. Videre iam videor populum a senatu disiunctum, multitudinis arbitrio res maximas agi. Plures enim discent, quem ad modum haec fiant, quam quem ad modum iis resistatur. Quorsum haec? 42
Quia sine sociis nemo quicquam tale conatur. Praecipiendum est igitur bonis, ut, si in eius modi amicitias ignari casu aliquo inciderint, ne existiment ita se alligatos, ut ab amicis in magna aliqua re publica peccantibus non discedant; inprobis autem poena statuenda est, nec vero minor iis, qui secuti erunt alterum, quam iis, qui ipsi fuerint impietatis duces. Quis clarior in Graecia Themistocle, quis potentior? qui cum imperator bello Persico servitute Graeciam liberavisset propterque invidiam in exilium expulsus esset, ingratae patriae iniuriam non tulit, quam ferre debuit, fecit idem, quod xx annis ante apud nos fecerat Coriolanus. His adiutor contra patriam inventus est nemo; itaque mortem sibi uterque conscivit. Quare talis 43
inproborum consensio non modo excusatione amicitiae tegenda non est, sed potius supplicio omni vindicanda est, ut ne quis concessum putet amicum vel bellum patriae inferentem sequi; quod quidem, ut res ire coepit, haud scio an aliquando futurum sit. Mihi autem non minori curae est, qualis res publica post mortem meam futura, quam qualis hodie sit.

Haec igitur prima lex amicitiae sanciatur, ut ab 13 44
amicis honesta petamus, amicorum causa honesta faciamus, ne exspectemus quidem, dum rogemur; studium semper adsit, cunctatio absit; consilium vero dare audeamus libere. Plurimum in amicitia amicorum bene suadentium valeat auctoritas, eaque et adhibeatur ad monendum non modo aperte, sed etiam acriter,

45 si res postulabit, et adhibitae pareatur. Nam quibus-
dam, quos audio sapientes habitos in Graecia, pla-
cuisse opinor mirabilia quaedam (sed nihil est, quod
illi non persequantur argutiis): partim fugiendas esse
nimias amicitias, ne necesse sit unum sollicitum esse
pro pluribus; satis superque esse sibi suarum cuique
rerum, alienis nimis implicari molestum esse; com-
modissimum esse quam laxissimas habenas habere
amicitiae, quas vel adducas, cum velis, vel remittas;
caput enim esse ad beate vivendum securitatem, qua
frui non possit animus, si tamquam parturiat unus
46 pro pluribus. Alios autem dicere aiunt multo etiam
inhumanius (quem locum breviter paulo ante per-
strinxi) praesidii adiumentique causa, non benivolen-
tiae neque caritatis amicitias esse expetendas; itaque,
ut quisque minimum firmitatis haberet minimumque
virium, ita amicitias adpetere maxime; ex eo fieri,
ut mulierculae magis amicitiarum praesidia quaerant
quam viri et inopes quam opulenti et calamitosi quam
47 ii, qui putentur beati. O praeclaram sapientiam! Solem
enim e mundo tollere videntur, qui amicitiam e vita
tollunt, qua nihil a dis inmortalibus melius habemus,
nihil iucundius. Quae est enim ista securitas? Specie
quidem blanda, sed reapse multis locis repudianda.
Neque enim est consentaneum ullam honestam rem
actionemve, ne sollicitus sis, aut non suscipere aut
susceptam deponere. Quodsi curam fugimus, virtus
fugienda est, quae necesse est cum aliqua cura res
sibi contrarias aspernetur atque oderit, ut bonitas
malitiam, temperantia lubidinem, ignaviam fortitudo;
itaque videas rebus iniustis iustos maxime dolere, in-
bellibus fortes, flagitiosis modestos. Ergo hoc pro-
prium est animi bene constituti, et laetari bonis rebus
48 et dolere contrariis. Quam ob rem, si cadit in sa-
pientem animi dolor, qui profecto cadit, nisi ex eius
animo extirpatam humanitatem arbitramur, quae causa
est, cur amicitiam funditus tollamus e vita, ne aliquas

eam suscipiamus molestias? Quid enim in-
notu animi sublato non dico inter pecudem et
n, sed inter hominem et truncum aut saxum
dvis generis eiusdem? Neque enim sunt isti
i, qui virtutem duram et quasi ferream esse
n volunt; quae quidem est cum multis in rebus,
amicitia tenera atque tractabilis, ut et bonis
uasi diffundatur et incommodis contrahatur.
b rem angor iste, qui pro amico saepe capien-
, non tantum valet, ut tollat e vita amicitiam,
s quam ut virtutes, quia non nullas curas et
s adferunt, repudientur.
ı autem contrahat amicitiam, ut supra dixi, 14
significatio virtutis eluceat, ad quam se similis
adplicet et adiungat, id cum contigit, amor
r necesse est. Quid enim tam absurdum quam 49
i multis inanimis rebus, ut honore, ut gloria,
ficio, ut vestitu cultuque corporis, animante
praedito, eo qui vel amare vel, ut ita dicam,
re possit, non admodum delectari? Nihil est
emuneratione benivolentiae, nihil vicissitudine
m officiorumque iucundius. Quid, si illud etiam 50
s, quod recte addi potest, nihil esse, quod ad
ullam tam alliciat et attrahat quam ad ami-
similitudo? concedetur profecto verum esse, ut
boni diligant adsciscantque sibi quasi propin-
coniunctos atque natura. Nihil est enim ap-
s similium sui nec rapacius quam natura. Quam
hoc quidem, Fanni et Scaevola, constet, ut
bonis inter bonos quasi necessariam benivolen-
ui est amicitiae fons a natura constitutus. Sed
bonitas etiam ad multitudinem pertinet. Non
t inhumana virtus neque inmunis neque superba,
iam populos universos tueri eisque optume con-
oleat; quod non faceret profecto, si a caritate
bhorreret. Atque etiam mihi quidem videntur, 51
itatum causa fingunt amicitias, amabilissimum

nodum amicitiae tollere. Non enim tam utilitas pa
per amicum quam amici amor ipse delectat, tum(
illud fit, quod ab amico est profectum, iucundum,
cum studio est profectum; tantumque abest, ut a
citiae propter indigentiam colantur, ut ii, qui opil
et copiis maximeque virtute, in qua plurimum
praesidii, minime alterius indigeant, liberalissimi s
et beneficentissimi. Atque haut sciam an ne opus
quidem nihil umquam omnino deesse amicis. I
enim studia nostra viguissent, si numquam consil
numquam opera nostra nec domi nec militiae Sci
eguisset? Non igitur utilitatem amicitia, sed utili
amicitiam secuta est.

15 Non ergo erunt homines deliciis diffluentes audie
52 si quando de amicitia, quam nec usu nec ratione l
bent cognitam, disputabunt. Nàm quis est, pro deor
fidem atque hominum! qui velit, ut neque diligat que
quam nec ipse ab ullo diligatur, circumfluere omnil
copiis atque in omnium rerum abundantia vivere? H
enim est tyrannorum vita nimirum, in qua nulla fid
nulla caritas, nulla stabilis benivolentiae potest e
fiducia, omnia semper suspecta atque sollicita, nul
53 locus amicitiae. Quis enim aut eum diligat, qu
metuat, aut eum, a quo se metui putet? Colun
tamen simulatione dumtaxat ad tempus. Quodsi fo
ut fit plerumque, ceciderunt, tum intellegitur, qu
fuerint inopes amicorum. Quod Tarquinium dixi
ferunt exulantem, tum se intellexisse, quos fidos a
cos habuisset, quos infidos, cum iam neutris grati
54 referre posset. Quamquam miror, illa superbia
inportunitate si quemquam amicum habere potuit.
que ut huius, quem dixi, mores veros amicos par
non potuerunt, sic multorum opes praepotentium
cludunt amicitias fideles. Non enim solum ipsa F
tuna caeca est, sed eos etiam plerumque efficit cae
quos conplexa est; itaque efferuntur fere fastidio
contumacia, nec quicquam insipiente fortunato

tolerabilius fieri potest. Atque hoc quidem videre
licet, eos, qui antea commodis fuerint moribus, im-
perio, potestate, prosperis rebus inmutari[, sperni ab
iis veteres amicitias, indulgeri novis]. Quid autem 55
stultius quam, cum plurimum copiis, facultatibus, opi-
bus possint, cetera parare, quae parantur pecunia,
equos, famulos, vestem egregiam, vasa pretiosa, ami-
cos non parare, optumam et pulcherrimam vitae, ut
ita dicam, supellectilem? etenim cetera cum parant,
cui parent, nesciunt, nec cuius causa laborent (eius
enim est istorum quidque, qui vicit viribus), amicitia-
rum sua cuique permanet stabilis et certa possessio;
ut, etiamsi illa maneant, quae sunt quasi dona For-
tunae, tamen vita inculta et deserta ab amicis non
possit esse iucunda. Sed haec hactenus.

Constituendi autem sunt, qui sint in amicitia fines 16
et quasi termini diligendi. De quibus tres video sen- 56
tentias ferri, quarum nullam probo, unam, ut eodem
modo erga amicum adfecti simus, quo erga nosmet
ipsos, alteram, ut nostra in amicos benivolentia illo-
rum erga nos benivolentiae pariter aequaliterque re-
spondeat, tertiam, ut, quanti quisque se ipse facit,
tanti fiat ab amicis. Harum trium sententiarum nulli 57
prorsus adsentior. Nec enim illa prima vera est, ut,
quem ad modum in se quisque sit, sic in amicum sit
animatus. Quam multa enim, quae nostra causa num-
quam faceremus, facimus causa amicorum! precari ab
indigno, supplicare, tum acerbius in aliquem invehi
insectarique vehementius, quae in nostris rebus non
satis honeste, in amicorum fiunt honestissime; multae-
que res sunt, in quibus de suis commodis viri boni
multa detrahunt detrahique patiuntur, ut iis amici
potius quam ipsi fruantur. Altera sententia est, quae 58
definit amicitiam paribus officiis ac voluntatibus. Hoc
quidem est nimis exigue et exiliter ad calculos vocare
amicitiam, ut par sit ratio acceptorum et datorum.
Divitior mihi et affluentior videtur esse vera amicitia

nec observare restricte, ne plus reddat quam acceperit; neque enim verendum est, ne quid excidat, aut ne quid in terram defluat, aut ne plus aequo quid in
59 amicitiam congeratur. Tertius vero ille finis deterrimus, ut, quanti quisque se ipse faciat, tanti fiat ab amicis. Saepe enim in quibusdam aut animus abiectior est aut spes amplificandae fortunae fractior. Non est igitur amici talem esse in eum, qualis ille in se est, sed potius eniti et efficere, ut amici iacentem animum excitet inducatque *in* spem cogitationemque meliorem. Alius igitur finis verae amicitiae constituendus est, si prius, quid maxume reprehendere Scipio solitus sit, dixero. Negabat ullam vocem inimiciorem amicitiae potuisse reperiri quam eius, qui dixisset ita amare oportere, ut si aliquando esset osurus; nec vero se adduci posse, ut hoc, quem ad modum putaretur, a Biante esse dictum crederet, qui sapiens habitus esset unus e septem; impuri cuiusdam aut ambitiosi aut omnia ad suam potentiam revocantis esse sententiam. Quonam enim modo quisquam amicus esse poterit ei, cui se putabit inimicum esse posse? quin etiam necesse erit cupere et optare, ut quam saepissime peccet amicus, quo plures det sibi tamquam ansas ad reprehendendum; rursum autem recte factis commodisque amicorum necesse erit angi,
60 dolere, invidere. Quare hoc quidem praeceptum, cuiuscumque est, ad tollendam amicitiam valet; illud potius praecipiendum fuit, ut eam diligentiam adhiberemus in amicitiis comparandis, ut ne quando amare inciperemus eum, quem aliquando odisse possemus. Quin etiam, si minus felices in diligendo fuissemus, ferendum id Scipio potius quam inimicitiarum tempus cogitandum putabat.

17
61 His igitur finibus utendum arbitror, ut, cum emendati mores amicorum sint, tum sit inter eos omnium rerum, consiliorum, voluntatum sine ulla exceptione communitas, ut, etiamsi qua fortuna acciderit ut minus

ıtae amicorum voluntates adiuvandae sint, in quibus rum aut caput agatur aut fama, declinandum de via , modo ne summa turpitudo sequatur; est enim, atenus amicitiae dari venia possit. Nec vero neglenda est fama, nec mediocre telum ad res gerendas istimare oportet benivolentiam civium; quam blan- iis et adsentando colligere turpe est; virtus, quam quitur caritas, minime repudianda est. Sed (saepe 62
im redeo ad Scipionem, cuius omnis sermo erat de iicitia) querebatur, quod omnibus in rebus homines igentiores essent; capras et oves quot quisque haret, dicere posse, amicos quot haberet, non posse ere, et in illis quidem parandis adhibere curam, in iicis eligendis neglegentis esse nec habere quasi gna quaedam et notas, quibus eos, qui ad amicitias sent idonei, iudicarent. Sunt igitur firmi et stabiles constantes eligendi; cuius generis est magna peria. Et iudicare difficile est sane nisi expertum; periendum autem est in ipsa amicitia. Ita praerrit amicitia iudicium tollitque experiendi potestan. Est igitur prudentis sustinere ut cursum, sic 63
petum benivolentiae, † quo utamur quasi equis nptatis, sic amicitia ex aliqua parte periclitatis ribus amicorum. Quidam saepe in parva pecunia rspiciuntur quam sint leves, quidam autem, quos rva movere non potuit, cognoscuntur in magna. Sin int aliqui reperti, qui pecuniam praeferre amicitiae rdidum existiment, ubi eos inveniemus, qui honores, gistratus, imperia, potestates, opes amicitiae non teponant, ut, cum ex altera parte proposita haec it, ex altera ius amicitiae, non multo illa malint? becilla enim est natura ad contemnendam potenm; quam etiamsi neglecta amicitia consecuti sint, scuratum iri arbitrantur, quia non sine magna causa neglecta amicitia. Itaque verae amicitiae difficil- 64
ie reperiuntur in iis, qui in honoribus reque publica rsantur; ubi enim istum invenias, qui honorem

amici anteponat suo? Quid? haec ut omittam, quam graves, quam difficiles plerisque videntur calamitatum societates! ad quas non est facile inventu qui descendant. Quamquam Ennius recte:

Amícus certus ín re incerta cérnitur,

tamen haec duo levitatis et infirmitatis plerosque convincunt, aut si in bonis rebus contemnunt aut in malis
18 deserunt. Qui igitur utraque in re gravem, constantem, stabilem se in amicitia praestiterit, hunc ex maxime raro genere hominum iudicare debemus et paene divino.

(18)
65 Firmamentum autem stabilitatis constantiaeque est eius, quam in amicitia quaerimus, fides; nihil est enim stabile, quod infidum est. Simplicem praeterea et communem et consentientem, id est qui rebus isdem moveatur, eligi par est, quae omnia pertinent ad fidelitatem; neque enim fidum potest esse multiplex ingenium et tortuosum, neque vero, qui non isdem rebus movetur naturaque consentit, aut fidus aut stabilis potest esse. Addendum eodem est, ut ne criminibus aut inferendis delectetur aut credat oblatis, quae pertinent omnia ad eam, quam iam dudum tracto, constantiam. Ita fit verum illud, quod initio dixi, amicitiam nisi inter bonos esse non posse. Est enim boni viri, quem eundem sapientem licet dicere, haec duo tenere in amicitia: primum ne quid fictum sit neve simulatum; aperte enim vel odisse magis ingenui est quam fronte occultare sententiam; deinde non solum ab aliquo allatas criminationes repellere, sed ne ipsum quidem esse suspiciosum semper aliquid
66 existimantem ab amico esse violatum. Accedat huc suavitas quaedam oportet sermonum atque morum, haudquaquam mediocre condimentum amicitiae. Tristitia autem et in omni re severitas habet illa quidem gravitatem, sed amicitia remissior esse debet et liberior et dulcior et ad omnem comitatem facilitatemque proclivior.

xistit autem hoc loco quaedam quaestio subdif- 19 67
, num quando amici novi, digni amicitia, veteri-
int anteponendi, ut equis vetulis teneros ante-
e solemus. Indigna homine dubitatio! Non enim
it esse amicitiarum sicut aliarum rerum satieta-
reterrima quaeque, ut ea vina, quae vetustatem
t, esse debet suavissima; verumque illud est,
dicitur, multos modios salis simul edendos esse,
aicitiae munus expletum sit. Novitates autem si 68
adferunt, ut tamquam in herbis non fallacibus
ıs appareat, non sunt illae quidem repudiandae,
tas tamen suo loco conservanda; maxima est
vis vetustatis et consuetudinis. Quin ipso equo,
modo feci mentionem, si nulla res impediat,
est, quin eo, quo consuevit, libentius utatur
ι intractato et novo. Nec vero in hoc, quod est
al, sed in iis etiam, quae sunt inanima, consue-
valet, quom locis ipsis delectemur, montuosis
ı et silvestribus, in quibus diutius commorati
ıs.
ed maximum est in amicitia parem esse inferiori. 69
e enim excellentiae quaedam sunt, qualis erat
onis in nostro, ut ita dicam, grege. Numquam
e Philo, numquam Rupilio, numquam Mummio
osuit, numquam inferioris ordinis amicis, Q. vero
mum fratrem, egregium virum omnino, sibi ne-
ıam parem, quod is anteibat aetate, tamquam
iorem colebat suosque omnes per se posse esse
iores volebat. Quod faciendum imitandumque est 70
bus, ut, si quam praestantiam virtutis, ingenii,
ıae consecuti sint, inpertiant ea suis communi-
ue cum proximis, ut, si parentibus nati sint hu-
us, si propinquos habeant inbecilliore vel animo
ortuna, eorum augeant opes eisque honori sint
gnitati. Ut in fabulis, qui aliquamdiu propter
ationem stirpis et generis in famulatu fuerunt,
cogniti sunt et aut deorum aut regum filii in-

venti, retinent tamen caritatem in pastores, quos
tres multos annos esse duxerunt. Quod est m
profecto magis in veris patribus certisque facien
Fructus enim ingenii et virtutis omnisque praesta
tum maxumus capitur, cum in proxumum quem
confertur.

20
71 Ut igitur ii, qui sunt in amicitiae coniunctioni
necessitudine superiores, exaequare se cum inferio
debent, sic inferiores non dolere se a suis aut ing
aut fortuna aut dignitate superari. Quorum plei
aut queruntur semper aliquid aut etiam exprob
eoque magis, si habere se putant, quod officios
amice et cum labore aliquo suo factum queant di
Odiosum sane genus hominum officia exprobrant
quae meminisse debet is, in quem conlata sunt,
72 commemorare, qui contulit. Quam ob rem, ut ii,
superiores sunt, summittere se debent in amicitia
quodam modo inferiores extollere. Sunt enim qui
qui molestas amicitias faciunt, cum ipsi se cont
putant; quod non fere contingit nisi iis, qui e
contemnendos se arbitrantur; qui hac opinione
73 modo verbis, sed etiam opere levandi sunt. Ta
autem cuique tribuendum, primum quantum ipse
cere possis, deinde etiam quantum ille, quem di
atque adiuves, sustinere. Non enim neque tu p
quamvis excellas, omnes tuos ad honores ampliss
perducere, ut Scipio P. Rupilium potuit consulem
ficere, fratrem eius L. non potuit. Quodsi etiam p
quidvis deferre ad alterum, videndum est tamen,
ille possit sustinere.

74 Omnino amicitiae conroboratis iam confirmat
et ingeniis et aetatibus iudicandae sunt, nec, s
ineunte aetate venandi aut pilae studiosi fuerunt
habere necessarios, quos tum eodem studio prae
dilexerunt. Isto enim modo nutrices et paedagogi
vetustatis plurimum benivolentiae postulabunt;
neglegendi quidem non sunt, sed alio quodam

aestimandi. Aliter amicitiae stabiles permanere non
possunt. Dispares enim mores, disparia studia se-
quuntur, quorum dissimilitudo dissociat amicitias; nec
ob aliam causam ullam boni improbis, improbi bonis
amici esse non possunt, nisi quod tanta est inter eos,
quanta maxima potest esse, morum studiorumque di-
stantia. Recte etiam praecipi potest in amicitiis, ne 75
intemperata quaedam benivolentia, quod persaepe fit,
impediat magnas utilitates amicorum. Nec enim, ut
ad fabulas redeam, Troiam Neoptolemus capere po-
tuisset, si Lycomedem, apud quem erat educatus, mul-
tis cum lacrimis iter suum impedientem audire vo-
luisset. Et saepe incidunt magnae res, ut discedendum
sit ab amicis; quas qui impedire vult, quod deside-
rium non facile ferat, is et infirmus est mollisque
natura et ob eam ipsam causam in amicitia parum
iustus. Atque in omni re considerandum est, et quid 76
postules ab amico et quid patiare a te impetrari.

Est etiam quaedam calamitas in amicitiis dimitten- 21
dis non numquam necessaria; iam enim a sapientium
familiaritatibus ad vulgares amicitias oratio nostra dela-
bitur. Erumpunt saepe vitia amicorum tum in ipsos ami-
cos, tum in alienos, quorum tamen ad amicos redundet
infamia. Tales igitur amicitiae sunt remissione usus elu-
endae et, ut Catonem dicere audivi, dissuendae magis
quam discindendae, nisi quaedam admodum intolerabilis
iniuria exarserit, ut neque rectum neque honestum sit
nec fieri possit, ut non statim alienatio disiunctioque
facienda sit. Sin autem aut morum aut studiorum 77
commutatio quaedam, ut fieri solet, facta erit aut in
rei publicae partibus dissensio intercesserit (loquor
enim iam, ut paulo ante dixi, non de sapientium, sed
de communibus amicitiis), cavendum erit, ne non so-
lum amicitiae depositae, sed etiam inimicitiae susceptae
videantur. Nihil est enim turpius quam cum eo bel-
lum gerere, quocum familiariter vixeris. Ab amicitia
Q. Pompei meo nomine se removerat, ut scitis, Scipio;

propter dissensionem autem, quae erat in re publica,
alienatus est a collega nostro Metello; utrumque egit
graviter, auctoritate et offensione animi non acerba.
78 Quam ob rem primum danda opera est, ne qua ami-
corum discidia fiant; sin tale aliquid evenerit, ut ex-
tinctae potius amicitiae quam oppressae videantur.
Cavendum vero, ne etiam in graves inimicitias con-
vertant se amicitiae; ex quibus iurgia, maledicta, con-
tumeliae gignuntur. Quae tamen si tolerabiles erunt,
ferendae sunt, et hic honos veteri amicitiae tribuen-
dus, ut is in culpa sit, qui faciat, non, qui patiatur,
iniuriam.

Omnino omnium horum vitiorum atque incommo-
dorum una cautio est atque una provisio, ut ne nimis
79 cito diligere incipiant neve non dignos. Digni autem
sunt amicitia, quibus in ipsis inest causa, cur dili-
gantur. Rarum genus. Et quidem omnia praeclara
rara, nec quicquam difficilius quam reperire, quod sit
omni ex parte in suo genere perfectum. Sed plerique
neque in rebus humanis quicquam bonum norunt, nisi
quod fructuosum sit, et amicos tamquam pecudes eos
potissimum diligunt, ex quibus sperant se maxumum
80 fructum esse capturos. Ita pulcherrima illa et maxume
naturali carent amicitia per se et propter se expetita
nec ipsi sibi exemplo sunt, haec vis amicitiae et
qualis et quanta sit. Ipse enim se quisque diligit,
non ut aliquam a se ipse mercedem exigat caritatis
suae, sed quod per se sibi quisque carus est. Quod
nisi idem in amicitiam transferetur, verus amicus num-
quam reperietur; est enim is, qui est tamquam alter
81 idem. Quodsi hoc apparet in bestiis, volucribus, nan-
tibus, agrestibus, cicuribus, feris, primum ut se ipsae
diligant (id enim pariter cum omni animante nascitur),
deinde ut requirant atque adpetant, ad quas se ad-
plicent eiusdem generis animantis, idque faciunt cum
desiderio et cum quadam similitudine amoris humani,
quanto id magis in homine fit natura! qui et se ipse

et alterum anquirit, cuius animum ita cum suo
;, ut efficiat paene unum ex duobus.
. plerique perverse, ne dicam inpudenter, habere 22 82
amicum volunt, quales ipsi esse non possunt,
e ipsi non tribuunt amicis, haec ab iis deside-
?ar est autem primum ipsum esse virum bonum,
terum similem sui quaerere. In talibus ea, quam
.dum tractamus, stabilitas amicitiae confirmari
cum homines benivolentia coniuncti primum
atibus iis, quibus ceteri serviunt, imperabunt,
aequitate iustitiaque gaudebunt, omniaque alter
ero suscipiet, neque quicquam umquam nisi ho-
. et rectum alter ab altero postulabit, neque
colent inter se ac diligent, sed etiam verebuntur.
naxumum ornamentum amicitiae tollit, qui ex
it verecundiam. Itaque in iis perniciosus est 83
qui existumant lubidinum peccatorumque om-
)atere in amicitia licentiam; virtutum amicitia
x a natura data est, non vitiorum comes, ut,
m solitaria non posset virtus ad ea, quae summa
pervenire, coniuncta et consociata cum altera
iret. Quae si quos inter societas aut est aut
t futura est, eorum est habendus ad summum
› bonum optumus beatissimusque comitatus.
:st, inquam, societas, in qua omnia insunt, quae 84
homines expetenda, honestas, gloria, tranquil-
ıimi atque iucunditas, ut et, cum haec adsint,
rita sit et sine his esse non possit. Quod cum
ım maxumumque sit, si id volumus adipisci,
opera danda est, sine qua nec amicitiam neque
rem expetendam consequi possumus; ea vero
a qui se amicos habere arbitrantur, tum se
› errasse sentiunt, cum eos gravis aliquis casus
i cogit. Quocirca (dicendum est enim saepius), 85
ıdicaris, diligere oportet, non, cum dilexeris,
ɘ. Sed cum multis in rebus neglegentia plecti-
ım maxime in amicis et diligendis et colendis;

praeposteris enim utimur consiliis et acta a
quod vetamur vetere proverbio. Nam implicat
et citro vel usu diuturno vel etiam officiis rep
medio cursu amicitias exorta aliqua offensio
rumpimus.

23 86 Quo etiam magis vituperanda est rei maxi
cessariae tanta incuria. Una est enim amic
rebus humanis, de cuius utilitate omnes uno o
sentiunt. Quamquam a multis virtus ipsa conte
et venditatio quaedam atque ostentatio esse
multi divitias despiciunt, quos parvo contentos
victus cultusque delectat; honores vero, quoru
ditate quidam inflammantur, quam multi ita c
nunt, ut nihil inanius, nihil esse levius exis
itemque cetera, quae quibusdam admirabilia vi
permulti sunt qui pro nihilo putent; de amicit
nes ad unum idem sentiunt, et ii, qui ad rem
cam se contulerunt, et ii, qui rerum cognitione
naque delectantur, et ii, qui suum negotium
otiosi, postremo ii, qui se totos tradiderunt v
tibus, sine amicitia vitam esse nullam, si modo
87 aliqua ex parte liberaliter vivere. Serpit enim
quo modo per omnium vitas amicitia nec ulla
tis degendae rationem patitur esse expertem sui
etiam si quis asperitate ea est et inmanitate n
congressus ut hominum fugiat atque oderit,
fuisse Athenis Timonem nescio quem accepim
men is pati non possit, ut non anquirat a
apud quem evomat virus acerbitatis suae. Atq
maxime iudicaretur, si quid tale posset conting
aliquis nos deus ex hac hominum frequentia
et in solitudine uspiam collocaret atque ibi s
tans omnium rerum, quas natura desiderat, ab
tiam et copiam hominis omnino aspiciendi pote
eriperet. Quis tam esset ferreus, qui eam vita
posset, cuique non auferret fructum voluptatu
88 nium solitudo? Verum ergo illud est, quod a

Archyta, ut opinor, dici solitum nostros senes ıemorare audivi ab aliis senibus auditum: 'si in caelum ascendisset naturamque mundi ulchritudinem siderum perspexisset, inem illam admirationem ei fore; quae iuissima fuisset, si aliquem, cui narraret, ıisset.'' Sic natura solitarium nihil amat semperıd aliquod tamquam adminiculum adnititur; quod ıicissimo quoque dulcissimum est.

ed cum tot signis eadem natura declaret, quid 24
anquirat, desideret, tamen obsurdescimus nescio modo nec ea, quae ab ea monemur, audimus. Est varius et multiplex usus amicitiae, multaeque e suspicionum offensionumque dantur, quas tum re, tum elevare, tum ferre sapientis est; una ublevanda offensio est, ut et utilitas in amicitia les retineatur: nam et monendi amici saepe sunt ıiurgandi, et haec accipienda amice, cum benivole

Sed nescio quo modo verum est, quod in An- 89
familiaris meus dicit:

ɔséquium amicos, véritas odiúm parit.

sta veritas, siquidem ex ea nascitur odium, quod enenum amicitiae, sed obsequium multo molestius, peccatis indulgens praecipitem amicum ferri sinit; ma autem culpa in eo, qui et veritatem asper- et in fraudem obsequio inpellitur. Omni igitur n re habenda ratio et diligentia est, primum ut tio acerbitate, deinde ut obiurgatio contumelia t; in obsequio autem, quoniam Terentiano verbo ıter utimur, comitas adsit, adsentatio, vitiorum rix, procul amoveatur, quae non modo amico, sed bero quidem digna est; aliter enim cum tyranno, cum amico vivitur. Cuius autem aures clausae 90
ıti sunt, ut ab amico verum audire nequeat, huius desperanda est. Scitum est enim illud Catonis, ulta: 'melius de quibusdam acerbos inimimereri quam eos amicos, qui dulces vi-

deantur; illos verum saepe dicere, hos nı quam.' Atque illud absurdum, quod ii, qui monen eam molestiam, quam debent capere, non capiunt, ı capiunt, qua debent vacare; peccasse enim se non guntur, obiurgari moleste ferunt; quod contra o tebat, delicto dolere, correctione gaudere.

25
91 Ut igitur et monere et moneri proprium est v amicitiae et alterum libere facere, non aspere, alte patienter accipere, non repugnanter, sic habendum nullam in amicitiis pestem esse maiorem quam lationem, blanditiam, adsentationem; quamvis (multis nominibus est hoc vitium notandum le\ hominum atque fallacium ad voluntatem loquen'
92 omnia, nihil ad veritatem. Cum autem omnium re simulatio vitiosa est (tollit enim iudicium veri i(adulterat), tum amicitiae repugnat maxime; delet (veritatem, sine qua nomen amicitiae valere non est. Nam cum amicitiae vis sit in eo, ut unus c animus fiat ex pluribus, qui id fieri poterit, si n uno quidem quoque unus animus erit idemque sen
93 sed varius, commutabilis, multiplex? Quid enim p(esse tam flexibile, tam devium quam animus eius ad alterius non modo sensum ac voluntatem, etiam vultum atque nutum convertitur?

Négat quis, nego; ait, áio; postremo ímpe
egomét mihi
Ómnia adsentári,

ut ait idem Terentius, sed ille in Gnathonis pers
94 quod amici genus adhibere omnino levitatis est. N autem Gnathonum similes cum sint loco, fortuna, 1 superiores, horum est adsentatio molesta, cum a(
95 nitatem accessit auctoritas. Secerni autem bla amicus a vero et internosci tam potest adhibita gentia quam omnia fucata et simulata a sinceris a veris. Contio, quae ex imperitissimis constat, ta iudicare solet, quid intersit inter popularem, i(adsentatorem et levem civem, et inter constar

ab amando; amare autem nihil est aliud nisi eum
m diligere, quem ames, nulla indigentia, nulla
tate quaesita; quae tamen ipsa ecflorescit ex ami-
., etiamsi tu eam minus secutus sis. Hac nos 101
escentes benivolentia senes illos, L. Paulum, M.
onem, C. Galum, P. Nasicam, Ti. Gracchum, Sci-
iis nostri socerum, dileximus, haec etiam magis
et inter aequales, ut inter me et Scipionem, L.
ium, P. Rupilium, Sp. Mummium. Vicissim autem
s in adulescentium caritate adquiescimus, ut in
ra, ut in Q. Tuberonis; equidem etiam admodum
lescentis P. Rutili, A. Vergini familiaritate de-
or. Quoniamque ita ratio comparata est vitae na-
ιeque nostrae, ut alia *ex alia* aetas oriatur, maxume
lem optandum est, ut cum aequalibus possis, qui-
cum tamquam e carceribus emissus sis, cum isdem
calcem, ut dicitur, pervenire. Sed quoniam res 102
ıanae fragiles caducaeque sunt, semper aliqui an-
rendi sunt, quos diligamus et a quibus diligamur;
itate enim benivolentiaque sublata omnis est e
, sublata iucunditas. Mihi quidem Scipio, quam-
m est subito ereptus, vivit tamen semperque vivet;
utem enim amavi illius viri, quae extincta non
nec mihi soli versatur ante oculos; qui illam
per in manibus habui, sed etiam posteris erit
a et insignis. Nemo umquam animo aut spe maiora
ipiet, qui sibi non illius memoriam atque imagi-
ı proponendam putet. Equidem ex omnibus rebus, 103
s mihi aut fortuna aut natura tribuit, nihil habeo,
d cum amicitia Scipionis possim comparare. In
mihi de re publica consensus, in hac rerum pri-
ırum consilium, in eadem requies plena oblecta-
is fuit. Numquam illum ne minima quidem re
ndi, quod quidem senserim, nihil audivi ex eo ipse,
d nollem; una domus erat, idem victus, isque
munis, neque solum militia, sed etiam peregrina-
es rusticationesque communes. Nam quid ego de 104

studiis dicam cognoscendi semper aliquid atqı scendi? in quibus remoti ab oculis populi omne sum tempus contrivimus. Quarum rerum reco et memoria si una cum illo occidisset, desid coniunctissimi atque amantissimi viri ferre nullo possem. Sed nec illa extincta sunt aluntúrque] et augentur cogitatione et memoria mea, et, s plane orbatus essem, magnum tamen adfert aetas ipsa solacium. Diutius enim iam in hoc derio esse non possum. Omnia autem brevia t bilia esse debent, etiamsi magna sunt.

Haec habui de amicitia quae dicerem. Vos ɛ hortor, ut ita virtutem locetis, sine qua amicitiɛ non potest, ut ea excepta nihil amicitia praesta putetis.

verum et gravem. Quibus blanditiis C. Papirius nu- 96
er influebat in auris contionis, cum ferret legem de
ribunis plebis reficiendis! Dissuasimus nos; sed nihil
e me, de Scipione dicam lubentius. Quanta illa, di
mortales, fuit gravitas, quanta in oratione maiestas!
t facile ducem populi Romani, non comitem diceres.
ed adfuistis, et est in manibus oratio. Itaque lex
opularis suffragiis populi repudiata est. Atque, ut
d me redeam, meministis, Q. Maxumo, fratre Scipio-
is, et L. Mancino consulibus quam popularis lex de
acerdotiis C. Licini Crassi videbatur! cooptatio enim
ollegiorum ad populi beneficium transferebatur; atque
primus instituit in forum versus agere cum populo.
'amen illius vendibilem orationem religio deorum in-
ortalium nobis defendentibus facile vincebat. Atque
l actum est praetore me quinquennio ante, quam
onsul sum factus; ita re magis quam summa aucto-
tate causa illa defensa est.

Quodsi in scaena, id est in contione, in qua rebus 26 97
ctis et adumbratis loci plurimum est, tamen verum
alet, si modo id patefactum et inlustratum est, quid
ı amicitia fieri oportet, quae tota veritate perpendi-
ur? in qua nisi, ut dicitur, apertum pectus videas
uumque ostendas, nihil fidum, nihil exploratum ha-
eas, ne amare quidem aut amari, cum, id quam vere
iat, ignores. Quamquam ista adsentatio, quamvis per-
iciosa sit, nocere tamen nemini potest nisi ei, qui
am recipit atque ea delectatur. Ita fit, ut is adsen-
atoribus patefaciat aures suas maxime, qui ipse sibi
dsentetur et se maxime ipse delectet. Omnino est 98
mans sui virtus; optume enim se ipsa novit, quam-
ue amabilis sit, intellegit. Ego autem non de vir-
te nunc loquor, sed de virtutis opinione. Virtute
im ipsa non tam multi praediti esse quam videri
lunt. Hos delectat adsentatio, his fictus ad ipsorum
luntatem sermo cum adhibetur, orationem illam va-
m testimonium esse laudum suarum putant. Nulla

est igitur haec amicitia, cum alter verum audire no vult, alter ad mentiendum paratus est. Nec parasitorum in comoediis adsentatio faceta nobis videretur, nisi essent milites gloriosi.

Magnás vero agere grátias Thaís mihi?

Satis erat respondere: 'magnas'; 'ingentes', inquit. Semper auget adsentator id, quod is, cuius ad volun-
99 tatem dicitur, vult esse magnum. Quam ob rem quamquam blanda ista vanitas apud eos valet, qui ipsi illam adlectant et invitant, tamen etiam graviores constantioresque admonendi sunt, ut animadvertant ne callida adsentatione capiantur. Aperte enim adulantem nemo non videt, nisi qui admodum est excors; callidus ille et occultus ne se insinuet, studiose cavendum est; nec enim facillime adgnoscitur, quippe qui etiam adversando saepe adsentetur et litigare se simulans blandiatur atque ad extremum det manus vincique se patiatur, ut is, qui inlusus sit, plus vidisse videatur. Quid autem turpius quam inludi? Quod ne accidat, magis cavendum est.

Ut me hódie ante omnes cómicos stultós senes
Versáris atque inlússeris lautíssume.

100 Haec enim etiam in fabulis stultissima persona est inprovidorum et credulorum senum. Sed nescio quo pacto ab amicitiis perfectorum hominum, id est sapientium (de hac dico sapientia, quae videtur in hominem cadere posse), ad leves amicitias defluxit oratio. Quam ob rem ad illa prima redeamus eaque ipsi concludamus aliquando.

27 Virtus, virtus, inquam, C. Fanni, et tu, Q. Muci, et conciliat amicitias et conservat. In ea est enim convenientia rerum, in ea stabilitas, in ea constantia; quae cum se extulit et ostendit suum lumen et idem aspexit adgnovitque in alio, ad id se admovet vicissimque accipit illud, quod in altero est; ex quo exardescit sive amor sive amicitia; utrumque enim dictum

PARADOXON I.

τι μόνον τὸ καλὸν ἀγαθόν.

reor, ne cui vestrum ex Socraticorum hominum 1
ıtionibus, non ex meo sensu deprompta haec 6
ır oratio, dicam, quod sentio, tamen, et dicam
s, quam res tanta dici potest. Numquam her-
go neque pecunias istorum neque tecta magni-
eque opes neque imperia neque eas, quibus
ne astricti sunt, voluptates in bonis rebus aut
ndis esse duxi, quippe cum viderem rebus his
ıfluentis ea tamen desiderare maxime, quibus
ırent. Neque enim umquam expletur nec satia-
piditatis sitis, neque solum ea qui habent libi-
ıugendi cruciantur, sed etiam amittendi metu.
) equidem continentissimorum hominum, maio- 7
ostrorum, saepe requiro prudentiam, qui haec
la et commutabilia [pecuniae membra] verbo
putaverunt appellanda, cum re ac factis longe
iudicavissent. Potestne bonum cuiquam malo
ıut potest quisquam in abundantia bonorum ipse
on bonus? Atqui ista omnia talia videmus, ut
robi habeant et absint probis. Quam ob rem 8
nrideat, si qui vult, plus apud me tamen vera
valebit quam vulgi opinio; neque ego umquam
perdidisse dicam, si quis pecus aut supellectilem
it, nec non saepe laudabo sapientem illum,
m, ut opinor, qui numeratur in septem; cuius
patriam Prienam cepisset hostis ceterique ita
nt, ut multa de suis rebus asportarent, cum
ıdmonitus a quodam, ut idem ipse faceret, 'Ego
inquit, 'facio; nam omnia mecum porto
Ille haec ludibria fortunae ne sua quidem 9
t, quae nos appellamus etiam bona. Quid est
quaeret aliquis, bonum? Si, quod recte fit et
e et cum virtute, id bene fieri vere dicitur,
ectum et honestum et cum virtute est, id solum

2 10 opinor bonum. Sed haec videri possunt odiosiora, cum lentius disputantur; vita atque factis inlustrata sunt summorum virorum haec, quae verbis subtilius, quam satis est, disputari videntur. Quaero enim a vobis, num ullam cogitationem habuisse videantur ii, qui hanc rem publicam tam praeclare fundatam nobis reliquerunt, aut argenti ad avaritiam aut amoenitatum ad delectationem aut supellectilis ad delicias aut epu-
11 larum ad voluptates. Ponite ante oculos unum quemque veterum. Voltis a Romulo? voltis post liberam civitatem ab iis ipsis, qui liberaverunt? Quibus tandem gradibus Romulus escendit in caelum? iisne, quae isti bona appellant, an rebus gestis atque virtutibus? Quid? a Numa Pompilio minusne gratas dis inmortalibus capudines ac fictiles urnulas fuisse quam felicatas Saliorum pateras arbitramur? Omitto reliquos; sunt enim omnes pares inter se praeter
12 Superbum. Brutum si qui roget, quid egerit in patria liberanda, si quis item reliquos eiusdem consilii socios, quid spectaverint, quid secuti sint, num quis existat, cui voluptas, cui divitiae, cui denique praeter officium fortis et magni viri quicquam aliud propositum fuisse videatur? Quae res ad necem Porsennae C. Mucium inpulit sine ulla spe salutis suae? quae vis Coclitem contra omnes hostium copias tenuit in ponte solum? quae patrem Decium, quae filium devota vita inmisit in armatas hostium copias? quid continentia C. Fabrici, quid tenuitas victus M'. Curi sequebatur? quid? duo propugnacula belli Punici, Cn. et P. Scipiones, qui Carthaginiensium adventum corporibus suis intercludendum putaverunt, quid? Africanus maior, quid? *minor*, quid? inter horum aetates interiectus Cato, quid? innumerabiles alii (nam domesticis exemplis abundamus) cogitassene quicquam in vita sibi esse expetendum, nisi quod laudabile esset et praeclarum,
3 13 videntur? Veniant igitur isti inrisores huius orationis ac sententiae et iam vel ipsi iudicent, utrum se ho-

M. TULLI CICERONIS
PARADOXA
AD M. BRUTUM.

ARGUMENTUM.

Hoc libello Cicero Catonis Uticensis, perfecti illius Stoici, dmiratione adductus disciplinae Stoicae praecepta, quae ho- ines ob severitatem admirabantur magis quam sequebantur, αράδοξα, quae Latini vocant admirabilia, orationis suae sua- itate mollita probare populo et commendare voluit. Nam etsi oratione pro L. Murena Catone accusante Stoicorum παρά- οξα perstringit et in librorum de finibus III et IV eorundem isteritati moderandum esse censet, tamen non tam doctrinae itionem illorum improbat quam sermonis insolentiam. Ac rimo quidem loco bonum sola honestate contineri, deinde cundo tamquam consectario ostendit honestissimum quemque se uno habere omnia bene beateque vivendi praesidia. Ex is autem locis cetera, quae deinceps persequitur, apta sunt t suspensa. Itaque tertius locus est de peccatorum aequalitate mnium. Quarti de stultorum insania loci pauca verba supersunt; quitur *aliud*, quo probat solum sapientem esse civem, stultos mnes exules exemplo usus alicuius, quem Clodi similem esse ngit, adversarii. Quinto loco, quo L. Lucullum atque etiam ortensium videtur carpere, nisi sapientem libertate frui nemi- em docet, posse autem unum quemque ita vivere, ut velit, i. e. berum esse, si modo honestatem sequatur. Denique sexto loco, uo M. Crassum divitem reprehendit, aerarii in consulatu se- undo (a. u. c. 699) expilati infamia notabilem, solum sapientem it gaudere divitiis, ut quae cum in ceteris virtutibus, tum axime in continentia sint positae. Hoc autem brevium quae- ionum, quod ad M. Brutum mittit, munusculum unius anni mpore, ut videtur, hiberno compositum esse e prooemii § 5 pparet. Ac quamquam Cicero Crassum a. u. c. 701 et Clodium 02 interfectos dialogi licentia sibi adesse potuit fingere, non men post mensem anni 708 Iunium, quo Cato mortem sibi ticae conscivit, conditum hoc opusculum esse videtur.

Animadverti, Brute, saepe Catonem, avunculum 1
ıum, cum in senatu sententiam diceret, locos graves

ex philosophia tractare abhorrentes ab hoc usu forensi
et publico, sed dicendo consequi tamen, ut illa etiam
2 populo probabilia viderentur. Quod eo maius est illi
quam aut tibi aut nobis, quia nos ea philosophia plus
utimur, quae peperit dicendi copiam, et in qua dicun-
tur ea, quae non multum discrepent ab opinione po-
pulari, Cato autem, perfectus mea sententia Stoicus,
et ea sentit, quae non sane probantur in volgus, et
in ea est haeresi, quae nullum sequitur florem oratio-
nis neque dilatat argumentum, minutis interrogatiun-
3 culis quasi punctis, quod proposuit, efficit. Sed nihil
est tam incredibile, quod non dicendo fiat probabile,
nihil tam horridum, tam incultum, quod non splen-
descat oratione et tamquam excolatur. Quod cum ita
putarem, feci etiam audacius quam ille ipse, de quo
loquor. Cato enim dumtaxat de magnitudine animi,
de continentia, de morte, de omni laude virtutis, de
dis inmortalibus, de caritate patriae Stoice solet ora-
toriis ornamentis adhibitis dicere, ego tibi illa ipsa,
quae vix in gymnasiis et in otio Stoici probant, lu-
4 dens conieci in communes locos. Quae quia sunt
admirabilia contraque opinionem omnium [ab ipsis
etiam παράδοξα appellantur], temptare volui possentne
proferri in lucem [id est in forum], et ita dici, ut
probarentur, an alia quaedam esset erudita, alia po-
pularis oratio, eoque hos locos scripsi libentius, quod
mihi ista παράδοξα quae appellant maxime videntur
5 esse Socratica longeque verissima. Accipies igitur hoc
parvum opusculum lucubratum his iam contractioribus
noctibus, quoniam illud maiorum vigiliarum munus in
tuo nomine apparuit, et degustabis genus exercita-
tionum earum, quibus uti consuevi, cum ea, quae di-
cuntur in scholis θετικῶς, ad nostrum hoc oratorium
transfero dicendi genus. Hoc tamen opus in acceptum
ut referas, nihil postulo; non enim est tale, ut in arce
poni possit quasi illa Minerva Phidiae, sed tamen ut
ex eadem officina exisse appareat.

id est laudabile, idem et beatum et florens et ex-tendum videri decet.

PARADOXON III.

Ὅτι ἴσα τὰ ἁμαρτήματα καὶ τὰ κατορθώματα.

Parva, inquit, est res. At magna culpa; nec enim 1 20
ccata rerum eventis, sed vitiis hominum metienda nt. In quo peccatur, id potest aliud alio maius se aut minus, ipsum quidem illud peccare, quoquo rteris, unum est. Auri navem evertat gubernator ı paleae, in re aliquantum, in gubernatoris inscitia hil interest. Lapsa est lubido in muliere ignota, lor ad pauciores pertinet, quam si petulans fuisset aliqua generosa ac nobili virgine; peccavit vero hilo minus, siquidem est peccare tamquam transire neas; quod cum feceris, culpa commissa est; quam nge progrediare, cum semel transieris, ad augendam anseundi culpam nihil pertinet. Peccare certe licet emini. Quod autem non licet, id hoc uno tenetur, arguitur non licere. Id si nec maius nec minus mquam fieri potest, quoniam in eo est peccatum, si on licuit, quod semper unum et idem est, quae ex
o peccata nascantur, aequalia sint oportet. Quodsi 21
irtutes sunt pares inter se, paria esse etiam vitia ecesse est. Atqui pares esse virtutes, nec bono viro eliorem nec temperante temperantiorem nec forti rtiorem nec sapiente sapientiorem posse fieri facil-ime potest perspici. An virum bonum dices, qui epositum nullo teste, cum lucrari inpune posset ari pondo decem, reddiderit, si idem in decem mili-us pondo auri non idem fecerit? aut temperantem, ii se in aliqua libidine continuerit, in aliqua effu-
rit? Una virtus est consentiens cum ratione et 22
rpetua constantia; nihil huc addi potest, quo magis rtus sit, nihil demi, ut virtutis nomen relinquatur.

Etenim si bene facta recte facta sunt et nil
rectius, certe ne bono quidem melius quicq
veniri potest. Sequitur igitur, ut etiam vi
paria, siquidem pravitates animi recte vitia (
Atqui, quoniam pares virtutes sunt, recte facta
a virtutibus proficiscuntur, paria esse debent,
peccata, quoniam ex vitiis manant, sint aequ
2 23 cesse est. 'A philosophis', inquit, 'ista sumi
tuebam, ne 'a lenonibus' diceres. 'Socrates di
isto modo.' Bene hercule narras; nam istum
et sapientem virum fuisse memoriae traditum
tamen quaero ex te, quoniam verbis inter
tendimus, non pugnis: utrum nobis est quae
quid baioli atque operarii an quid homines d
senserint? praesertim cum hac sententia no
verior, sed ne utilior quidem hominum vitae
ulla possit. Quae vis est enim, quae magis
homines ab improbitate omni, quam si sense
lum in delictis esse discrimen? aeque peccar
privatis ac si magistratibus manus adferant? qu
que in domum stuprum intulerint, eandem ess
24 lubidinis? 'Nihilne igitur interest' (nam h
aliquis), 'patrem quis necet anne servum?' N
si ponas, iudicari, qualia sint, non facile
Patrem vita privare si per se scelus est, Sa
qui parentes suos liberos emori quam servo
maluerunt, parricidae fuerunt. Ergo et pare
numquam adimi vita sine scelere potest et ser
sine iniuria non potest. Causa igitur haec, no
distinguit; quae quoniam utro accessit, id fit
sius, si utroque adiuncta est, paria fiant nec
25 Illud tamen interest, quod in servo necando,
iniuria, semel peccatur, in patris vita violand
peccantur; violatur is, qui procreavit, is, qu
is, qui erudivit, is, qui in sede ac domo atqu
publica conlocavit; multitudine peccatorum
eoque poena maiore dignus est. Sed nos in v

m alicuius, qui marmoreis tectis ebore et auro ful-
ntibus, qui signis, qui tabulis, qui caelato auro et
gento, qui Corinthiis operibus abundant, an C. Fa-
ici, qui nihil habuit eorum, nihil habere voluit,
miles malint. Atque haec quidem, quae modo huc, 14
odo illuc transferuntur, facile adduci solent ut in
nis rebus esse negent, illud arte tenent accurateque
fendunt, voluptatem esse summum bonum; quae
idem mihi vox pecudum videtur esse, non hominum.
ı, cum tibi sive deus sive mater, ut ita dicam, rerum
nnium natura dederit animum, quo nihil est prae-
antius neque divinius, sic te ipse abicies atque pro-
ernes, ut nihil inter te atque inter quadripedem ali-
ıam putes interesse? Quicquam bonum est, quod
n eum, qui id possidet, meliorem facit? Ut enim 15
t quisque maxime boni particeps, ita est lauda-
lis maxime; neque est ullum bonum, de quo non
, qui id habeat, honeste possit gloriari. Quid autem
t horum in voluptate? melioremne efficit aut lauda-
liorem virum? an quisquam in potiendis voluptati-
ıs gloriando se et praedicatione ecfert? Atqui si
luptas, quae plurimorum patrociniis defenditur, in
bus bonis habenda non est, eaque quo est maior, eo
agis mentem ex sua sede et statu demovet, profecto
hil est aliud bene et beate vivere nisi honeste et
cte vivere.

PARADOXON II.

Ὅτι αὐτάρκης ἡ ἀρετὴ πρὸς εὐδαιμονίαν.

Nec vero ego M. Regulum aerumnosum nec infe- 16
em nec miserum umquam putavi. Non enim magni-
do animi cruciabatur eius a Poenis, non gravitas,
n fides, non constantia, non ulla virtus, non deni-
ıe animus ipse, qui tot virtutum praesidio tantoque
mitatu, cum corpus eius caperetur, capi certe ipse
n potuit. C. vero Marium vidimus, qui mihi secun-

dis rebus unus ex fortunatis hominibus, adversis unus
ex summis viris videbatur, quo beatius esse mortali
17 nihil potest. Nescis, insane, nescis, quantas vires vir-
tus habeat; nomen tantum virtutis usurpas, quid ipsa
valeat, ignoras. Nemo potest non beatissimus esse,
qui est totus aptus ex sese, quique in se uno sua
ponit omnia. Cui spes omnis et ratio et cogitatio
pendet ex fortuna, huic nihil potest esse certi, nihil,
quod exploratum habeat permansurum sibi unum diem.
Eum tu hominem terreto, si quem eris nanctus, istis
mortis aut exilii minis. Mihi vero quicquid acciderit
in tam ingrata civitate, ne recusanti quidem evenerit,
non modo [non] repugnanti. Quid enim ego laboravi
aut quid egi, aut in quo evigilarunt curae et cogita-
tiones meae, siquidem nihil peperi tale, nihil conse-
cutus sum, ut eo statu essem, quem neque fortunae
18 temeritas neque inimicorum labefactaret iniuria? Mor-
temne mihi minitaris, ut omnino ab hominibus, an
exilium, ut ab inprobis demigrandum sit? Mors ter-
ribilis iis, quorum cum vita omnia extinguuntur, non
iis, quorum laus emori non potest, exilium autem
illis, quibus quasi circumscriptus est habitandi locus,
non iis, qui omnem orbem terrarum unam urbem esse
ducunt. Te miseriae, te aerumnae premunt omnes,
qui te beatum, qui te florentem putas, *te* tuae lubi-
dines torquent, tu dies noctesque cruciaris, cui nec
sat est, quod est, et id ipsum ne non diuturnum sit
futurum, times, te conscientiae stimulant maleficio-
rum tuorum, te metus exanimant iudiciorum atque
legum, quocumque adspexisti, ut furiae sic tuae tibi
occurrunt iniuriae, quae te suspirare libere non sinunt.
19 Quam ob rem, ut inprobo et stulto et inerti nemini
bene esse potest, sic bonus vir et sapiens et fortis
miser esse nemo potest. Nec vero, quoius virtus mores-
que laudandi sunt, eius non laudanda vita est, neque
porro fugienda vita est, quae laudanda est; esset
autem fugienda, si esset misera. Quam ob rem, quic-

rofiteris, quos leges exilio adfici volunt, exules sunt, iamsi solum non mutarunt. An, cum omnes te leges rulem esse iubeant . . . . † appellet inimicus, qui am telo fuerit? Ante senatum tua sica deprehensa st. Qui hominem occiderit? Plurimos occidisti. Qui icendium fecerit? Aedis Nympharum manu tua deagravit. Qui templa occupaverit? In foro castra osuisti. Sed quid ego communes leges profero, qui- 32
us omnibus es exul? Familiarissimus tuus de te rivilegium tulit, ut, si in opertum Bonae Deae accesisses, exulares. At te id fecisse etiam gloriari soles.)uo modo igitur tot legibus eiectus in exilium nomen xulis non perhorrescis? 'Romae sum', inquit. Et uidem in operto fuisti. Non igitur, ubi quisque erit, ius loci ius tenebit, si ibi eum legibus esse non portebit.

PARADOXON V.

Ὅτι μόνος ὁ σοφὸς ἐλεύθερος καὶ πᾶς ἄφρων δοῦλος.

Laudetur vero hic imperator aut etiam appelletur 1 33
ut hoc nomine dignus putetur! Quo modo aut cui andem hic libero imperabit, qui non potest cupiditatius suis imperare? Refrenet primum libidines, spernat oluptates, iracundiam teneat, coërceat avaritiam, ceteas animi labes repellat, tum incipiat aliis imperare, um ipse improbissimis dominis, dedecori ac turpituini, parere desierit; dum quidem his oboediet, non iodo imperator, sed liber habendus omnino non erit. 'raeclare enim est hoc usurpatum a doctissimis (quoam ego auctoritate non uterer, si mihi apud aliquos grestes haec habenda esset oratio; cum vero apud rudentissimos loquar, quibus haec inaudita non sint, ir ego simulem me, si quid in his studiis operae osuerim, perdidisse?) dictum est igitur ab eruditissiiis viris nisi sapientem liberum esse neminem. Quid 34

est enim libertas? Potestas vivendi, ut velis. Qu
igitur vivit, ut volt, nisi qui recte vivit? qui gau
officio, cui vivendi via considerata atque provisa e
qui ne legibus quidem propter metum paret, sed e
sequitur et colit, quia id salutare esse maxime iudic
qui nihil dicit, nihil facit, nihil cogitat denique n
lubenter ac libere, cuius omnia consilia resque omn
quas gerit, ab ipso proficiscuntur eodemque refer
tur, nec est ulla res, quae plus apud eum poll
quam ipsius voluntas atque iudicium; cui quid
etiam, quae vim habere maximam dicitur, Fortu
ipsa cedit, si, ut sapiens poëta dixit, 'suis ea cuic
fingitur moribus.' Soli igitur hoc contingit
pienti, ut nihil faciat invitus, nihil dolens, nihil co
35 tus. Quod etsi ita esse pluribus verbis disserenc
est, illud tamen et breve et confitendum est, nisi
ita sit adfectus, esse liberum neminem. Igitur om
improbi servi. Nec hoc tam re est quam dictu
opinatum atque mirabile. Non enim ita dicunt
esse servos, ut mancipia, quae sunt dominorum fa
nexo aut aliquo iure civili, sed, si servitus sit, sicut
oboedientia fracti animi et abiecti et arbitrio care
suo, quis neget omnes leves, omnes cupidos, omnes d
2
36 que improbos esse servos? An ille mihi liber,
mulier imperat, cui leges imponit, praescribit, iu
vetat, quod videtur? qui nihil imperanti negare po
nihil recusare audet? Poscit, dandum est; vocat,
niendum est; eicit, abeundum; minatur, extimescenc
Ego vero istum non modo servum, sed nequissin
servum, etiamsi in amplissima familia natus sit, ap
landum puto. Atque in pari stultitia sunt, quos si
quos tabulae, quos caelatum argentum, quos Corin
opera, quos aedificia magnifica nimio opere delect
'At sumus', inquit, 'principes civitatis.' Vos vero
37 conservorum quidem vestrorum principes estis.
ut in magna familia sunt alii lautiores, ut sibi vi
tur, servi, sed tamen servi, ut atrienses, at qui trac

quae cuique peccato poena sit, sed quantum cuique liceat, spectare debemus; quicquid non oportet, scelus esse, quicquid non licet, nefas putare debemus. Etiamne in minimis rebus? Etiam, siquidem rerum modum fingere non possumus, animorum modum tenere possumus. Histrio si paulum se movit extra numerum, 26
aut si versus pronuntiatus est syllaba una brevior aut longior, exsibilatur, exploditur; in vita tu, quae omni gestu moderatior, omni versu aptior esse debet, in syllaba te peccasse dices? Poëtam non audio in nugis; in vitae societate audiam civem digitis peccata dimetientem sua? Si vis, sane sint breviora, leviora qui possunt videri? cum, quicquid peccetur, perturbatione peccetur rationis atque ordinis, perturbata autem semel ratione et ordine nihil possit addi, quo magis peccari posse videatur.

PARADOXON IV.

Ὅτι πᾶς ἄφρων μαίνεται.

Ego vero te non stultum, ut saepe, non inprobum, 1 27
ut semper, sed dementem . . . .

. . . . rebus ad victum necessariis esse invictus potest. Sapientis animus magnitudine consilii, tolerantia rerum humanarum, contemptione fortunae, virtutibus denique omnibus ut moenibus saeptus vincetur et expugnabitur, qui ne civitate quidem pelli potest? Quae est enim civitas? omnisne conventus etiam ferorum et immanium? omnisne etiam fugitivorum ac latronum congregata unum in locum multitudo? Certe negabis. Non igitur erat illa tum civitas, cum leges in ea nihil valebant, cum iudicia iacebant, cum mos patrius occiderat, cum ferro pulsis magistratibus senatus nomen in re publica non erat; praedonum ille concursus et te duce latrocinium in foro constitutum et reliquiae

coniurationis a Catilinae furiis ad tuum scelus furore-
28 que conversae, non civitas erat. Itaque pulsus ex
civitate non sum, quae nulla erat, accersitus in civi-
tatem sum, cum esset in re publica consul, qui tum
nullus fuerat, esset senatus, qui tum occiderat, esset
consensus populi liber, esset iuris et aequitatis, quae
vincla sunt civitatis, repetita memoria. Ac vide, quam
ista tui latrocinii tela contempserim. Iactam et i-
missam a te nefariam in me iniuriam semper du-
pervenisse ad me numquam putavi, nisi forte, cum
parietes disturbabas aut cum tectis sceleratas faces
inferebas, meorum aliquid ruere aut deflagrare arbi-
29 trabare. Nihil neque meum est neque quoiusquam,
quod auferri, quod eripi, quod amitti potest. Si mihi
eripuisses divinam animi mei conscientiam meis curis,
vigiliis, consiliis stare te invitissimo rem publicam,
si huius aeterni beneficii inmortalem memoriam dele-
visses, multo etiam magis, si illam mentem, unde
haec consilia manarunt, mihi eripuisses, tum ego ac-
cepisse me confiterer iniuriam. Sed si haec nec fecisti
nec facere potuisti, reditum mihi gloriosum iniuria
tua dedit, non exitum calamitosum. Ergo ego semper
civis, et tum maxime, cum meam salutem senatus
exteris nationibus *ut* civis optumi commendabat, tu
ne nunc quidem, nisi forte idem hostis esse et civis
potest. An tu civem ab hoste natura ac loco, non
2
30 animo factisque distinguis? Caedem in foro fecisti,
armatis latronibus templa tenuisti, privatorum domos,
aedes sacras incendisti. Cur hostis Spartacus, si tu
civis? Potes autem esse tu civis, propter quem ali-
quando civitas non fuit? et me tuo nomine appellas,
cum omnes meo discessu exulasse rem publicam putent?
Numquamne, homo amentissime, te circumspicies, num-
quam, nec quid facias, considerabis, nec quid loquare?
Nescis exilium scelerum esse poenam, meum illud iter
ob praeclarissimas res a me gestas esse susceptum?
31 Omnes scelerati atque impii, quorum tu te ducem esse

ista, qui tergent, qui ungunt, qui verrunt, qui spargunt,
non honestissimum locum servitutis tenent, sic in civi-
tate, qui se istarum rerum cupiditatibus dediderunt,
ipsius servitutis locum paene infimum obtinent. 'Magna',
inquit, 'bella gessi, magnis imperiis et provinciis prae-
fui.' Gere igitur animum laude dignum. Aëtionis ta-
bula te stupidum detinet aut signum aliquod Polycleti.
Mitto, unde sustuleris, quo modo habeas; intuentem
te, admirantem, clamores tollentem cum video, servum
esse ineptiarum omnium iudico. 'Nonne igitur sunt 38
illa festiva?' Sunt (nam nos quoque oculos eruditos
habemus); sed, obsecro te, ita venusta habeantur ista,
non ut vincla virorum sint, sed ut oblectamenta puero-
rum. Quid enim censes? si L. Mummius aliquem isto-
rum videret matellionem Corinthium cupidissime trac-
tantem, cum ipse totam Corinthum contempsisset, utrum
illum civem excellentem an atriensem diligentem pu-
taret? Revivescat M'. Curius aut eorum aliquis, quo-
rum in villa ac domo nihil splendidum, nihil ornatum
fuit praeter ipsos, et videat aliquem summis populi
beneficiis usum barbatulos mullos exceptantem de pi-
scina et pertractantem et murenarum copia glorian-
tem, nonne hunc hominem ita servum iudicet, ut ne
in familia quidem dignum maiore aliquo negotio putet?
An eorum servitus dubia est, qui cupiditate peculii 39
nullam condicionem recusant durissimae servitutis?
Hereditatis spes quid iniquitatis in serviendo non
suscipit? quem nutum locupletis orbi senis non obser-
vat? loquitur ad voluntatem; quicquid denunciatum
est, facit, adsectatur, adsidet, muneratur. Quid horum
est liberi? quid denique servi non inertis? Quid? 3 40
iam illa cupiditas, quae videtur esse liberalior, hono-
ris, imperii, provinciarum, quam dura est domina,
quam imperiosa, quam vehemens! Cethego, homini
non probatissimo, servire coëgit eos, qui sibi esse
amplissimi videbantur, munera mittere, noctu venire
domum ad eum, precari, denique supplicare. Quae

servitus est, si haec libertas existimari potest? Qui
cum cupiditatis dominatus excessit et alius est
minus exortus ex conscientia peccatorum, timor, qua
est illa misera, quam dura servitus! Adulescentib
paulo loquacioribus est serviendum, omnes, qui al
quid scire videntur, tamquam domini timentur. Iud
vero quantum habet dominatum! quo timore nocent
41 adficit! An non est omnis metus servitus? Qu
valet igitur illa eloquentissimi viri, L. Crassi, copio
magis quam sapiens oratio: 'Eripite nos ex serv
tute'? Quae est ista servitus tam claro homini ta
que nobili? Omnis animi debilitati et humilis
fracti timiditas servitus est. 'Nolite sinere nos c
quam servire.' In libertatem vindicari volt? Minim
quid enim adiungit? 'Nisi vobis universis.' Don
num mutare, non liber esse volt. 'Quibus et poss
mus et debemus.' Nos vero, siquidem animo excel
et alto et virtutibus exaggerato sumus, nec debem
nec possumus; tu posse te dicito, quoniam quide
potes, debere ne dixeris, quoniam nihil quisquam
bet, nisi quod est turpe non reddere. Sed haec hac
nus. Ille videat, quo modo imperator esse poss
cum eum ne liberum quidem esse ratio et veri
ipsa convincat.

PARADOXON VI.

Ὅτι μόνος ὁ σοφὸς πλούσιος.

1 42 Quae est ista in commemoranda pecunia tua t
insolens ostentatio? solusne tu dives? pro di i
mortales! egone me audisse aliquid et didicisse r
gaudeam? Solusne dives? Quid, si ne dives quide
quid, si pauper etiam? Quem enim intellegimus d
tem aut hoc verbum in quo homine ponimus? Opi
in eo, quoi tanta possessio sit, ut ad liberaliter viv
dum facile contentus sit, qui nihil quaerat, nihil ap
43 tat, nihil optet amplius. Animus oportet tuus

icet divitem, non hominum sermo neque posses-
ıes tuae. Nihil sibi deesse putat, nihil curat am-
ıs, satiatus est aut contentus etiam pecunia; con-
o, dives est. Sin autem propter aviditatem pecuniae
lum quaestum turpem putas, cum isti ordini ne
ıestus quidem possit esse ullus, si cotidie fraudas,
ipis, poscis, pacisceris, aufers, eripis, si socios spo-
ı, aerarium expilas, si testamenta amicorum *ne*
ectas quidem atque ipse supponis, haec utrum
ındantis an egentis signa sunt? Animus hominis 44
es, non arca, *quae* appellari solet. Quamvis illa
plena, dum te inanem videbo, divitem non putabo.
enim ex eo, quantum cuique satis est, metiuntur
mines divitiarum modum. Filiam quis habet, pecunia
opus; duas, maiore; pluris, maiore etiam; si, ut
nt † Danaum quinquaginta sint filiae, tot dotes
gnam quaerunt pecuniam. Quantum enim cuique
us est, ad id accommodatur, ut ante dixi, divitiarum
dus. Qui igitur non filias plures, sed innumerabiles
iditates habet, quae brevi tempore maximas copias
ıaurire possint, hunc quo modo ego appellabo divi-
n, cum ipse egere se sentiat? Multi ex te audie- 45
ıt, cum diceres neminem esse divitem, nisi qui
ercitum alere posset suis fructibus, quod populus
manus tantis vectigalibus iam pridem vix potest.
go hoc proposito numquam eris dives ante, quam
i ex tuis possessionibus tantum reficietur, ut eo
ri sex legiones et magna equitum ac peditum auxilia
sis. Iam fateris igitur non esse te divitem, cui
ıtum desit, ut expleas id, quod exoptas. Itaque
ım paupertatem vel potius egestatem ac mendici-
em tuam numquam obscure tulisti. Nam ut iis, 2 46
honeste rem quaerunt mercaturis faciendis, operis
ıdis, publicis sumendis, intellegimus opus esse quae-
, sic, qui videt domi tuae pariter accusatorum
ue indicum consociatos greges, qui nocentes et
uniosos reos eodem te actore corruptelam iudicii

molientes, qui tuas mercedum pactiones in patrocin
† intercidas pecuniarum in coitionibus candidatori
dimissiones libertorum ad defaenerandas diripient
que provincias, qui expulsiones vicinorum, qui lat
cinia in agris, qui cum servis, cum libertis, cum cl
tibus societates, qui possessiones vacuas, qui p
scriptiones locupletium, qui caedes municipiorum,
illam Sullani temporis messem recordetur, qui te
menta subiecta, tot qui sublatos homines, qui deni
omnia venalia, edictum decretum, alienam suam s
tentiam, forum domum, vocem silentium: quis h
non putet confiteri sibi quaesito opus esse?
quaesito autem opus sit, quis umquam hunc v
47 dixerit divitem? Etenim divitiarum est fructus
copia, copiam autem declarat satietas rerum at
abundantia; quam tu quoniam numquam adsequ
numquam omnino es dives futurus. Meam au
quoniam pecuniam contemnis, et recte (est enim
volgi opinionem mediocris, ad tuam nulla, ad me
48 modica), de me silebo, de re loquar. Si cense
nobis sit atque aestimanda res, utrum tandem pl
aestimemus pecuniam Pyrrhi, quam Fabricio dabat,
continentiam Fabrici, qui illam pecuniam repudiab
utrum aurum Samnitum an responsum M'. Curi? h
ditatem L. Pauli an liberalitatem Africani, qui eius h
ditatis Q. Maximo fratri partem suam concessit? H
profecto, quae sunt summarum virtutum, pluris ae
manda sunt quam illa, quae sunt pecuniae. Quis
tur, siquidem, ut quisque, quod plurimi sit, possid
ita divitissimus habendus sit, dubitet, quin in virt
divitiae sint? quoniam nulla possessio, nulla vis a
3 49 et argenti pluris quam virtus aestimanda est. C
immortales! non intellegunt homines, quam magn
vectigal sit parsimonia. Venio enim iam ad sumpt
sos, relinquo istum quaestuosum. Capit ille ex s
praediis sescena sestertia, ego centena ex meis;
aurata tecta in villis et sola marmorea facienti

na, tabulas, supellectilem et vestem infinite con-
piscenti non modo ad sumptum ille est fructus, sed
am ad faenus exiguus. Ex meo tenui vectigali
tractis sumptibus cupiditatis aliquid etiam redun-
bit. Uter igitur est divitior, cui deest an cui supe-
t? qui eget an qui abundat? cuius possessio quo
t maior, eo plus requirit ad se tuendam, an quae
is se viribus sustinet? Sed quid ego de me loquor, 50
i morum ac temporum vitio aliquantum etiam ipse
rtasse in huius saeculi errore verser? M'. Manilius
trum nostrorum memoria, ne semper Curios et Lu-
inos loquamur, pauper tandem fuit? habuit enim
diculas in Carinis et fundum in Labicano; nos igi-
r divitiores, qui plura habemus? Utinam quidem!
d non aestimatione census, verum victu atque cultu
rminatur pecuniae modus. Non esse cupidum pecunia 51
t, non esse emacem vectigal est; contentum vero
is rebus esse maximae sunt certissimaeque divitiae.
tenim si isti callidi rerum aestimatores prata et
reas quasdam magno aestimant, quod ei generi pos-
ssionum minime quasi noceri potest, quanti est
estimanda virtus, quae nec eripi nec subripi potest
eque naufragio neque incendio amittitur nec tem-
estatum nec temporum perturbatione mutatur! qua
raediti qui sunt, soli sunt divites; soli enim possident 52
es et fructuosas et sempiternas solique, quod est pro-
rium divitiarum, contenti sunt rebus suis, satis esse
utant, quod est, nihil adpetunt, nulla re egent, nihil
ibi deesse sentiunt, nihil requirunt; inprobi autem et
vari, quoniam incertas atque in casu positas posses-
ones habent et plus semper adpetunt, nec eorum
uisquam adhuc inventus est, quoi, quod haberet, esset
itis, non modo non copiosi ac divites, sed etiam in-
pes ac pauperes existimandi sunt.

B. G. Teubners

lausgaben griechischer und lateinischer Schriftsteller mit deutschen Anmerkungen.

	M. ₰
s'Agamem. v. *Enger*. 2. Aufl.	2.25
ser von *Teuffel*. 2. Aufl.	1.20
metheus v. *Wecklein*. 2. Aufl.	1.80
—— v. *Schmidt*	1.20
anes, die Wolken v. *Teuffel*	1.50
Anabasis v. *Abicht*. I. Heft	1.80
· II. Heft	2.25
z, Anthologie. I. 3. Aufl.	1.20
—— II. 3. Aufl.	1.80
de bello Gallico von ·enz. 8. Aufl.	2.25
›ello civili von *Doberenz*. ıfl.	2.40
nath. Ciceron. von *Lüders*. ıfl.	2.70
e oratore v. *Piderit*. Cpl. ıfl.	4.50
s Buch einzeln . . . . à	1.50
titiones orator. v. *Piderit*	1.—
tus von *Piderit*. 2. Aufl.	2.25
tor von *Piderit*. 2. Aufl.	2.—
en:	
Plancius v. *Köpke*. 2. Aufl.	1.20
Sestius von *Koch*. 2. Aufl.	1.—
Roscius v. *Richter*. 2. Aufl. *'eckeisen*	—.90
Milo v. *Richter*. 3. Aufl. *berhard*	—.90
Murena von *Koch*	—.75
Sulla von *Richter*	—.60
en Verres. IV. Buch von *er*. 2. Aufl. v. *Eberhard*	1.20
—— V. Buch. von *Richter*. ufl. von *Eberhard*	1.20
ilinar. Reden von *Richter*. ufl. v. *Eberhard*	1.—
Marcellus etc., v. *Richter*. ufl. von *Eberhard*	—.90
inatio in Caecil. v. *Richter* ufl. v. *Eberhard*	—.45
u. II. Philippische Rede *ch*. 2. Aufl. v. *Eberhard*	—.90
Archias v. *Richter*. 3. Aufl. *berhard*	—.45
d. Imperium d. Pompeius *ichter*. 3. Aufl. v. *Eberhard*	—.60
.efe von *Frey*. 3. Aufl.	2.25
sculanen v. *Heine*. 3. Aufl. :eft. lib. I. II.	1.20
ib. III—V	1.50
officiis von *v. Müller*.	2.25

	M. ₰
Cicero Cato maior v. *Lahmeyer*. 4. Afl.	—.60
—— do. —— von *Meißner*	—.45
—— **de finibus bonorum** v. *Holstein*	2.70
—— **Somnium Scipionis** v. *Meißner* 2. Aufl.	—.45
—— **Laelius** v. *Lahmeyer*. 4. Aufl.	—.60
—— **de legibus** von *Du Mesnil*	3.90
Cornelius Nepos v. *Siebelis*. 10. Aufl. von *Jancovius*	1.20
Curtius Rufus v. *Vogel*. I. Bd. 2. Aufl.	2.10
—— do. —— II. Band. 2. Aufl.	2.25
Demosthenes v. *Rehdantz*. I. Heft. 6. Aufl. v. *Blaſs*	1.20
—— do. —— II. Heft. I. Abth. 4. Aufl.	1.50
—— do. —— II. Heft. II. Abth. 3. Aufl.	1.80
Euripides v. *Kinkel*. I. Phoenissae	—.75
—— von *Wecklein*. I. Medea. 2. Aufl.	1.80
—— —— II. Iphigenia in Tauris	1.50
—— —— III. Bacchen	1.50
Herodot v. *Abicht*. I. Band. I. Heft. Buch I. 4. Aufl.	1.80
—— do. —— I. Band. II. Heft. Buch II. 3. Aufl.	1.50
—— do. —— II. Band. Buch III und IV. 2. Aufl.	2.40
—— do. —— III. Band. Buch V und VI. 3. Aufl.	1.80
—— do. —— IV. Bd. Bch. VII. 3. Aufl.	1.80
—— do. —— V. Bd. Bch. VIII u. IX. 3. Aufl.	1.80
Homer's Odyssee von *Ameis* u. *Hentze*. I. 1. (Ges. I—VI.) 8. Aufl.	1.35
—— do. —— I. 2. (VII—XII.) 7. Aufl.	1.35
—— do. —— II. 1. (XIII—XVIII.) 7. Afl.	1.35
—— do. —— II. 2. (XIX—XXIV.) 6. Afl.	1.35
—— do. —— Anhang. 1. Heft. 3. Afl.	1.50
—— do. —— do. 2. Heft. 2. Afl.	1.20
—— do. —— do. 3. „ 2. Afl.	1.20
—— do. —— do. 4. „ 2. Afl.	1.20
—— **Ilias** v. *Ameis* u. *Hentze*. I. 1. 3. Afl.	—.90
—— do. —— I. 2. 3. Aufl.	—.90
—— do. —— I. 3. 2. Aufl.	1.20
—— do. —— I. 4. 2. Aufl.	1.20
—— do. —— II. 1.	1.20
—— do. —— II. 2.	1.20
—— do. —— II. 3.	1.20
—— do. —— II. 4.	1.50
(Jedes Heft à 3 Gesänge.)	
—— do. —— Anhang. 1. Heft 2. Aufl.	1.50
—— do. —— Anhang. 2. Heft. 2. Aufl.	1.50

	M. ₰
Homer's Ilias von *Ameis* u. *Hentze*. Anhang. 3. Heft	1.20
—— do. —— Anhang. 4. Heft . .	1.20
—— do. —— Anhang. 5. Heft . .	1.20
—— do. —— Anhang. 6. Heft . .	1.50
—— do. —— Anhang. 7. Heft. . .	1.50
—— **Ilias** v. *La Roche*. 2. u. 3. Aufl. 6 Teile, jeder [4 Gesänge] . à	1.50
Horaz Oden von *Nauck*. 11. Aufl.	2.25
——**Satir.u.Epist.** v. *Krüger*. 10. Afl.	2.70
—— **Sermonen** von *Fritzsche*. I.	2.40
—— —— II.	2.—
Isokrates v. *Schneider*. I. Bd. 2. Aufl.	1.20
—— do. —— II. Bändchen. 2. Aufl.	1.50
Livius, Buch I. Von *M. Müller* .	1.50
—— Buch II. Von *M. Müller* . .	1.50
—— Buch XXI v. *Wölfflin*. 3. Aufl. v. *Luterbacher*	1.20
—— Buch XXII v. *Wölfflin*. 2. Aufl.	1.20
—— Buch XXIII von *Wölfflin* u. *Luterbacher*.	1.20
—— Buch XXIV von *H. J. Müller*	1.—
—— Buch XXV von *H. J. Müller*	1.20
—— Buch XXVI von *Friedersdorff*	1.20
—— Buch XXVII von *Friedersdorff*	1.20
—— Buch XXVIII v. *Friedersdorff*	1.20
Lucian v. *Jacobitz*. I. Bändchen. 2. Aufl.	1.20
—— do. —— II. Bändch. 2. Aufl.	1.20
—— do. —— III. Bändchen . . .	1.20
Lykurg's Rede g. Leokrat. v. *Rehdantz*	2.25
Lysias' Reden v. *Frohberger*. I. Bd. 2. Auflage v. *Gebauer*	4.50
—— do. —— II. Band	1.50
—— do. —— III. Band	1.50
—— do. —— kleinere Ausgabe . .	3.—
Auch in 2 Heften . . . . . à	1.50
Ovid's Metamorphosen v. *Siebelis* u. *Polle*. I. Heft. 12. Aufl. .	1.50
—— —— II. Heft. 10. Aufl.. . .	1.50
—— **Fasten** von *Peter*. I. 2. Aufl.	2.70
—— do. —— II. 2. Aufl.	—.90
Phaedrus v. *Siebelis*. 5. Aufl. v. *Eckstein*	—.75
Platon's Schriften. I. Bdchn.: Die Vertheidigungsrede d. Sokrates u. Kriton von *Cron*. 8. Aufl. .	1.—
—— do. —— II. Bdchn.: Gorgias von *J. Deuschle*. 3. Aufl. . . .	1.80
—— do. —— Anhang v. *Deuschle*	—.90
—— do. —— III. Bdchn.: Laches von *Cron*. 4. Aufl..	—.75
—— do. —— III. 2: Euthyphron von *M. Wohlrab*. 2. Aufl.. . .	—.45
—— do. —— IV. Bdchn.: Protagoras von *J. Deuschle*. 4. Aufl.	1.50
—— do. —— V. Bdchn.: Symposion von *Hug*	3.—
—— do. —— VI. Bdchn.: Phaedon von *Wohlrab*. 2. Aufl.	1.50
Plauti Trinum. v. *E. J. Brix*. 3. Aufl.	1.20

Plauti Captivi v. *E. J. Brix*. 4. Aufl	
—— **Menaechmi** v. *E. J. Brix*. 3. Aufl	
—— **Miles gloriosus** v. *Brix*. 2. Aufl	
Plutarch's Biographien. I. Philopoemen u. Flamininus v. *Siefert* 2. Aufl. von *Blass*	
—— do. —— II. Timoleon u. Pyrrhus v. *Siefert*. 2. Aufl. von *Blass*	
—— do. —— III. Themistokles und Perikles von *Blass*. 2. Aufl	
—— do. —— IV. Aristides u. Cat von *Blass*	
—— do. —— V. Agis und Kleomenes von *Blass*	
—— do. —— VI. Tib. et C Gracchus von *Blass*.	
Quintilian. X. Buch. Von *G. T. A. Krüger*. 2. Aufl.	
Sophokles v. *Wolff* u. *Bellermann* I. Ajax. 3. Aufl.	
—— do. —— II. Electra. 3. Au	
—— do. —— III. Antigone. 4. Au	
—— do. —— IV. König Oedipu 2. Aufl.	
—— do. —— V. Oidipus auf Kolon	
Supplement. lect. graec. v. *Hoffma*	
Tacitus Histor. von *Heraeus*. 3. Aufl.	
—— do. —— II. 2. Aufl.	
—— **Annalen** v. *Draeger*. I. 4. Au	
—— —— II. 3. Aufl..	
—— **Agricola** von *Draeger*. 4. Au	
—— **dialogus** von *Andresen*. 2. Au	
Terentius Hauton Timorumeno von *Wagner*	
—— **Phormio** von *Dziatzko* . .	
—— **Adelphoe** von *Dziatzko* . .	
Theokrit v. *Fritzsche*. 3. Aufl. v *Hill*	
Thukydides von *Böhme*. I. Ban 1. Heft. 5. Aufl. v. *Widman*	
—— do. —— I. Bd. 2. Hft. 3. Au	
—— do. —— II. „ 1. „ 3. „	
—— do. —— II. „ 2. „ 3. „	
Vergils Aeneis von *Kappes*. I. He 3. Aufl.	
—— do. —— II. 3. Aufl. . . .	
—— do. —— III. 2. Aufl. . . .	
—— do. —— IV. 2. Aufl. . . .	
—— **Bucolica u. Georgica** v. *Kap*	
Xenophons Anabasis v. *Vollbre* 2 Bdchn. 7. u. 6. Aufl. . .	
—— **Memorabilien** von *R. Kühn* 4. Aufl..	
—— **Cyropädie** von *Breitenba* 1. Heft. 3. Aufl..	
—— do. —— 2. Heft. 3. Aufl	
—— **Griechische Geschichte** v *Büchsenschütz*. I. Bdchn. 5. Au	
—— do. —— II Bdchn. 4. Au	